

Ο Εργατικός Σύνδεσμος Τυπογράφων και η απεργία του 1891

ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΑΥΤΟ ΕΠΙΧΕΙΡΕΙ ΝΑ ΦΩΤΙΣΕΙ τα γεγονότα της απεργίας που κήρυξε ο «Εργατικός Σύνδεσμος των Τυπογράφων» (ΕΣΤ) στην Αθήνα, τον Ιανουάριο του 1891· μιας απεργίας στο χώρο του Τύπου, με βασικό άξονα διεκδίκησης την ανάληψη της διακίνησης των εφημερίδων από την πλευρά του ΕΣΤ, διακίνηση, που, μέχρι τότε επιτελούσε το Κεντρικό Πρακτορείο.

Οι εργάτες τυπογράφοι δεν διεκδικούν μόνον τα προφανή αιτήματα που χαρακτηρίζουν όλες τις απεργίες που έχουν προηγηθεί, όπως καλύτερες συνθήκες εργασίας, υψηλότερα ημερομίσθια, περιορισμό των εργάσιμων ωρών, αλλά επιπλέον απαιτούν να αναλάβει το πρακτορείο διακίνησης, που μόλις είχαν συστήσει, τη διακίνηση των εφημερίδων.

Ένεκα της ιδιαιτερότητας που παρουσιάζει η συγκεκριμένη απεργία, τίθενται ορισμένα ερωτήματα, η απάντηση των οποίων θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε την απεργία και να αναλύσουμε τη σημασία της. Τα ερωτήματα αφορούν τους ουσιαστικούς λόγους της εκδήλωσης της απεργίας, το αν προϋπήρχε ή αναπτύχθηκε στην πορεία η οποιαδήποτε σύνδεση με άλλα τμήματα του εργατικού πληθυσμού, το αν ανιχνεύονται στην απεργία στοιχεία ενός είδους οργανωμένης πολιτικής ιδεολογίας και το κατά πόσο τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του τυπογράφου καθιστούν ως ιδιαίτερα δεκτική σε νεωτερικά πράγματα αυτήν την επαγγελματική κατηγορία.

1. Στα ελληνικά λεξικά του 19ου αιώνα δεν εντοπίζεται κανένας ορισμός της επαγγελματικής κατηγορίας του τυπογράφου αλλά οι αναφορές περιορίζονται μόνο

Για την παρουσίαση της απεργίας χρησιμοποιήθηκαν κυρίως ο ημερήσιος ελληνικός τύπος της περιόδου, τα καταστατικά του «Εργατικού Συνδέσμου των Τυπογράφων» καθώς και της «Ενώσεως των Ελλήνων Δημοσιογράφων». Η εφημερίδα ως ιστορικό τεκμήριο αποτελεί, χωρίς αμφιβολία, πλούσια πηγή πληροφόρησης, ενέχει, όμως, τον κίνδυνο της «παραμόρφωσης» της πληροφορίας από την ίδια την ιδιομορφία της ως φορέα διαμόρφωσης της κοινής γνώμης. Στο διάστημα που μας απασχολεί η αρθρογραφία δεν αντιπροσωπεύει τον υποκειμενικό λόγο ενός απεσταλμένου ή ενός δημοσιογράφου· δεν αποτελεί παρατακτική περιγραφή θεμάτων ή γεγονότων που συμβαίνουν σε άλλους εργασιακούς χώρους, αλλά απηχεί τη θέση της διεύθυνσης της εκάστοτε εφημερίδας και αποτυπώνει τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται και αντιμετωπίζει το ζήτημα της διακίνησής της και το πρόβλημα που ενέσκηψε με τις απεργιακές κινητοποιήσεις των εργαζομένων της. Πληροφορίες αντλήθηκαν, επίσης, από κείμενα, θέσεις, άρθρα άποψης και ερμηνείας της απεργίας που γράφτηκαν κατά τη διάρκειά της ή και αργότερα.²

* * *

στο γενικότερο πλαίσιο του όρου τυπογραφία, ως «ή τέχνη τοῦ ἐκτυπῶναι βιβλία, ἐφημερίδας κλπ.». Θα χρειαστεί να φτάσουμε στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα για να αποκτήσουμε έναν ευρέως αποδεκτό ορισμό του τυπογραφικού επαγγέλματος. Έτσι, σύμφωνα με το «Εγκυκλοπαιδικόν λεξικόν» του Ελευθερουδάκη, ως τυπογράφος ορίζεται «ὁ μετερχόμενος τὴν τυπογραφικὴν τέχνην. Ὁ ἀναλαμβὼν τὴν ἐκτύπωσιν βιβλίων. Ὁ διευθύνων, ὁ ἰδιοκτῆτης τυπογραφείου. Ἐπίσης, ὁ ἐργάτης, ὁ συνθέτης». Πιο αντιπροσωπευτικός φαίνεται να είναι, ωστόσο, ο ορισμός του J. Μοχον (1627-1691), σύμφωνα με τον οποίο «ο τυπογράφος είναι κάποιος που κατά την κρίση του και με απόλυτη αυτοπεποίθηση έχει τη δυνατότητα, είτε να εκτελέσει ο ίδιος είτε να καθοδηγήσει άλλους να εκτελέσουν από την αρχή ως το τέλος όλες τις εργασίες που σχετίζονται με την τυπογραφία». Για τον ορισμό του Μοχον βλ. Κλήμης Μαστορίδης, «Τυπογράφος είναι ο άνθρωπος-ορχήστρα, με δυνατότητες να συνθέτει, να διευθύνει, αλλά και να εκτελεί», *Marketing Week* (Ιούλιος 2000), σσ. 68-75.

2. Οι εφημερίδες που αποδελτιώθηκαν με συστηματικό τρόπο είναι: *Ακρόπολις*,

Στην εκδοτική πρακτική, όπως είχε διαμορφωθεί από τον Αύγουστο του 1821 —οπότε κυκλοφόρησε η πρώτη ελληνική εφημερίδα σε απελευθερωμένο ελληνικό έδαφος—³ έως και το 1873 —οπότε εκδόθηκε η πρώτη ημερήσια εφημερίδα—⁴ ο εκδότης μιας εφημερίδας ήταν επιφορτισμένος και με τη διανομή της. Το γεγονός αυτό, ασφαλώς, καθόριζε τόσο τα γεωγραφικά όρια διακίνησης του Τύπου όσο και περιόριζε το επιχειρηματικό εγχείρημα της έκδοσης. Κάθε έντυπο —περιοδικής κυκλοφορίας ή βιβλίο— που τυπωνόταν, ανεξαρτήτως σχήματος και αριθμού σελίδων ήταν υποχρεωμένο να έχει προβλέψει ένα αυτόνομο δίκτυο διανομής. Αυτό αναπόφευκτα απασχολούσε ένα μεγάλο μέρος της εκδοτικής προσπάθειας και είχε ως αποτέλεσμα οικονομικά τη διατήρηση των εφημερίδων σε ένα βιοτεχνικό επίπεδο διάρθρωσης. Στην περίπτωση αυτή η στοιχειώδης οργάνωση της διανομής είχε ως κύριο στόχο την κάλυψη της πόλης στην οποία κυκλοφορούσε η κάθε εφημερίδα.⁵

Το 1875, ο Σπύρος Τσαγγάρης,⁶ προέβλεπε πως, αν η πώληση των εφη-

Αστυ, Εφημερίς, Εφημερίς των Συντεχνιών, Επιθεώρησις, Καιροί, Νέα Εφημερίς, Παλιγγενεσία, Πρωία για την περίοδο από 10 Ιανουαρίου έως την 24η Μαρτίου 1891.

3. Πρόκειται για την *Σάλπιγγα Ελληνική*, η οποία κυκλοφόρησε τον Αύγουστο του 1821 στην Καλαμάτα.

4. Η πρώτη ημερήσια ελληνική εφημερίδα εκδίδεται από τον Δ. Κορομηλά την 1η Οκτωβρίου 1873 με τον τίτλο *Εφημερίς*.

5. «Οι μέχρι το 1870 συνθήκες της μικρής πόλης, το σχεδόν ανύπαρκτο δίκτυο συγκοινωνιών, το περιορισμένο αναγνωστικό κοινό και οι μικρές δυνατότητες του κάθε εκδότη για διακίνηση, ανταποκρίνονταν στην τοπικότητα και στην περιοδικότητα της έκδοσης των εφημερίδων. Είναι ενδεικτικό πως η *Εφημερίς* κυκλοφορούσε με 'διανομείς' και επωλείτο στους δρόμους από εφημεριδοπώλες. Δεν είχε ενιαία τιμή, καθώς όταν κυκλοφορούσε τετρασέλιδη κόστιζε 5 λεπτά και όταν ήταν οκτασέλιδη κόστιζε 10 λεπτά», βλ. Διαμαντής Μπασαντής, *Ο ημερήσιος Τύπος από τον 18ο στον 21ο αιώνα*, Οδυσσέας, Αθήνα 2002, σ. 56.

6. Ο Σπύρος Τσαγγάρης (ή Τσαγκάρης, 1852-1931) γεννήθηκε στη Ζάτουνα της Γορτυνίας το 1852 και έφθασε στην Αθήνα σε νεαρή ηλικία. Εργάστηκε ως μεμονωμένος εφημεριδοπώλης. Η βάση του νεοσύστατου πρακτορείου του ήταν η πολιτικοσατιρική εφημερίδα *Παληάνθρωπος* του Βαρβέρη. Στη συνέχεια το πρακτορείο —αποτέλεσμα της οικονομικής ανθοφορίας του— απέκτησε γραφεία στην οδό

μερίδων γινόταν μέσα από ένα οργανωμένο σύστημα διακίνησης, θα μπορούσε να αποβεί μια ιδιαίτερα προσοδοφόρα επιχείρηση. Συνένωσε πολλούς μικρούς και μεμονωμένους εφημεριδοπώλες και οργάνωσε το πρώτο ελληνικό πρακτορείο εφημερίδων με την επωνυμία «Σπύρος Τσαγγάρης». Μέσα στην επόμενη διετία, ο Τσαγγάρης κατάφερε να προσελκύσει και άλλους εφημεριδοπώλες και δημιούργησε το «Κεντρικόν Πρακτορείον Εφημερίδων Σπύρος Τσαγγάρης» (1877). Η οικονομική εξέλιξη του πρακτορείου υπήρξε ραγδαία και αυτό αποτυπώνεται στο γεγονός πως το 1880 ο Τσαγγάρης χρηματοδότησε τον Βλάση Γαβριηλίδη⁷ να εκδώσει την πολιτικοσατιρική εφημερίδα *Μη Χάνεσαι*. Η εν λόγω εφημερίδα, με τη στήριξη του Κεντρικού Πρακτορείου, εξελίχθηκε μέσα στην επόμενη τριετία στην ιστορική ημερήσια αθηναϊκή πολιτική εφημερίδα *Ακρόπολις*, που συνέχισε την έκδοσή της για περισσότερο από έναν αιώνα.

Διαφορετική, ωστόσο, εικόνα για τον τρόπο ίδρυσης του κεντρικού πρακτορείου δίνει ο Β. Ηλιάδης. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζει πως ο Βλ. Γαβριηλίδης δημιούργησε το πρακτορείο, τοποθετώντας ως διευθυντή τον Τσαγγάρη, απόφοιτο της νυχτερινής σχολής του «Παρνασσού», ο οποίος ανήκε στα

Πραξιτέλους. Οι κυριότεροι συνεργάτες του Τσαγγάρη ήταν οι: Χ. Παντούλιας, Δ. Παπαδημητρίου, Π. Παρασκευόπουλος, Κ. Δημητρακούλιας, Π. Πανουργιάς, Ν. Παντούλιας και αργότερα ο αδελφός του, Βασίλειος Τσαγγάρης, ο οποίος και οργάνωσε τα υποπρακτορεία της επαρχίας και του εξωτερικού. Βλ. Κ. Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τόμ. Α', Α. Δημόπουλος, Αθήνα 1957, σσ. 177-178.

7. Ο Βλ. Γαβριηλίδης (1848-1920) γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, και σπούδασε στη Μεγάλη του Γένους σχολή, ενώ στη συνέχεια με έξοδα του μεγαλεμπόρου Σίνα σπούδασε φιλολογία και πολιτικές επιστήμες στη Λειψία της Γερμανίας. Υπήρξε προσωπικός φίλος του Χ. Τριχούπη, στον οποίο όμως μετά το 1890 εναντιώθηκε μέσα από τις στήλες της εφημερίδας του. Την ίδια περίοδο υποστήριξε ενεργά τον Γεώργιο Α', τον οποίο και ενθάρρυνε να συγκεντρώσει όλες τις εξουσίες στα χέρια του. Ο Γαβριηλίδης θεωρείται από τις πιο μεγάλες φυσιογνωμίες της ελληνικής δημοσιογραφίας και από τους εμπνευστές του κινήματος στο Γουδί το 1909. Ήδη από το 1905, μαζί με άλλους εκδότες, όπως τον Π. Κανελλίδη των *Καιρών*, είχαν ιδρύσει τον *Νέον Πολιτικόν Σύλλογον*, με στόχο την προπαγάνδισή της αλλαγής του πολιτικού συστήματος.

πτωχά παιδιά που λέγονταν «μάγκες τοῦ ὥρολογίου».⁸ Και ο Τσαγγάρης, ανταποδίδοντας την υποστήριξη του Γαβριηλίδη, «πλήρωνε συνήθως ἑτὰ σπασμένα τῆς ἐφημερίδος».⁹

Η ίδρυση του πρώτου πρακτορείου εφημερίδων σηματοδοτεί μία από τις ουσιαστικές προσπάθειες ανάπτυξης στο πεδίο του ελληνικού Τύπου. Για πρώτη φορά διαχωρίζεται η έκδοση από τη διανομή στην έντυπη επικοινωνία και έτσι διαμορφώνεται ο πρώτος μεγάλος καταμερισμός εργασίας στον ελληνικό εκδοτικό χώρο. Πρόκειται για μια κίνηση που οδήγησε σταδιακά στο τέλος της βιοτεχνικής οργάνωσης των εκδοτικών μηχανισμών και έδωσε ώθηση στην ανάπτυξη της ελληνικής εκδοτικής βιομηχανίας.¹⁰

8. «Μάγκες του Ωρολογίου» ονομάζονταν τα ορφανά ή άπορα παιδιά που σύχναζαν στο ρολόι της Παλαιάς Αγοράς των Αθηνών. Ένεκα της έντονης παραβατικότητας που παρουσίαζαν οι συγκεκριμένοι ανήλικοι, ο φιλολογικός σύλλογος «Παρνασσός» διαμέσου της Σχολής Απόρων Παίδων που διατηρούσε, ανέλαβε «πάση δυνάμει την ηθικοποίησιν των ταλαιπώρων εκείνων, αναλαμβάνοντες να καταργήσωσι σιωπηρώς το ικρίωμα και ν' αποδώσωσι τοις αθλίοις τους ανθρωπίνους τίτλους, ους περ' η τύχη αναρπάστους εποίησε». Για τον «Παρνασσό» βλ. εκτενέστερα, Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους*. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1995, σσ. 156-158

9. Βλ. Βασ. Ηλιάδης, «Πώς πρωτοβγήκαν οι σημερινές εφημερίδες», επ. *Τετάρτη Εξουσία*, φ. 1, (25 Φεβρουαρίου 1957), σ. 6. Με τη φράση «ἑτὰ σπασμένα τῆς ἐφημερίδος» ο Ηλιάδης φαίνεται να εννοεί πως ο Τσαγγάρης χρηματοδοτούσε τις ζημιές της εφημερίδας. Ενδεχομένως, όμως, να εννοεί την αποκατάσταση των ζημιών που συνέβησαν στο τυπογραφείο της εφημερίδας μετά τα γεγονότα, που έμειναν γνωστά ως «Ευαγγελικά». Ως «Ευαγγελικά» έχουν καταγραφεί τα επεισόδια που έλαβαν χώρα στην Αθήνα στις αρχές Νοεμβρίου του 1901 με αφορμή την έναρξη της δημοσίευσης από την εφημερίδα *Αχρόπολις* των Ευαγγελίων μεταφρασμένων —ή αλλιώς, παραφρασμένων— στη δημοτική γλώσσα από τον Αλέξανδρο Πάλλη στις 9 Σεπτεμβρίου 1901. Για τα «Ευαγγελικά» βλ. ενδεικτικά *Εμπρός*, (1 Νοεμβρίου 1901), σ. 2.

10. Αποφασιστικό ρόλο σ' αυτή την κατεύθυνση διαδραμάτισε η ραγδαία βιομηχανική εξέλιξη στα τεχνικά εκδοτικά μέσα του ημερήσιου Τύπου με την εμφάνιση των πρώτων επίπεδων πιεστηρίων, της τσιγκογραφίας και των άλλων μέσων εκτυ-

Ο «Εργατικός Σύνδεσμος Τυπογράφων»

Πληροφορίες για την οργανωτική δομή, τις θέσεις και τις επιδιώξεις των συνδικαλιστικών οργάνων των εργαζόμενων στον τομέα της τυπογραφίας αντλούνται από τα ίδια τα καταστατικά τους.¹¹ Μέσα από αυτά αντανακλάται μια —έστω στοιχειώδης— ιδεολογικοπολιτική ταυτότητα της υπό διαμόρφωση εργατικής τάξης, αλλά και οι πολιτικές προοπτικές που αντιπροσωπεύει σ' αυτή την περίοδο.

Ο «Εργατικός Σύνδεσμος Τυπογράφων» ιδρύθηκε στην Αθήνα λίγες μέρες μετά από την επιτυχημένη απεργία της 21ης Ιουνίου 1882. Μέσα από συντονισμένες τότε ενέργειες επιτεύχθηκε η αύξηση του ημερομισθίου των απασχολούμενων στην τυπογραφία κατά 30 %.¹² Αν και δεν είχε δημιουργηθεί ακόμη το συλλογικό όργανο των εργατών τυπογράφων, προϋπήρχε μια διοικητική επιτροπή, η οποία προετοίμασε το έδαφος για την απεργία.¹³

πώσεως. Βλ. και Πάνου Γ. Καρυκόπουλου, *200 χρόνια ελληνικού Τύπου 1784-1984*, Γρηγόρης, Αθήνα 1984, σ. 86.

11. «Το καταστατικό, ωστόσο, δεν αποτελεί μόνο περιγραφή της οργανωτικής δομής αλλά ένα κείμενο με θεωρητική και πολιτική σημασία γιατί συμπυκνώνει τις κοινωνικές και πολιτικές ανάγκες που αντιμετωπίζει μία αναδυόμενη τάξη όπως η εργατική, και κωδικοποιεί τα στάδια της εξέλιξης της πάλης της και τις θεσμικές αλλαγές που προκαλεί και υφίσταται», βλ. Αντώνης Λιάκος, *Η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η Σοσιαλιστική Νεολαία. Τα καταστατικά τους*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 7.

12. «Ὅτι εἶνε δίκαιον ν' αὐξήσουν τὰ ἡμερομίσθια, ἡμεῖς πρῶτοι ἀνεγνώρισamen τοῦτο. Διότι οἱ ἐργάται ἀληθῶς καὶ κοπιᾶζουσι καὶ ἐργάζονται πολὺ ἀναλόγως τῆς ἐπελθούσης ὑπερτιμῆσεως τῶν τροφίμων καὶ τῶν ἀναγκῶν τοῦ βίου ἐν γένει. Ἄλλ' ἂν δὲν γείνη ἀδελφότης τῶν ἐργατῶν, ἥτις ἐν πνεύματι ὁμονοίας νὰ κανονίζη ταῦτα ὅλα, τὰ γενόμενα θὰ ἦνε πρόσκαιρα. Καὶ ἡμεῖς προπαντὸς ἐπιθυμοῦντες τὴν καλλιτέρευσιν τῆς τύχης τῶν ἐργατῶν τυπογράφων, μετὰ χαρᾶς μεγάλης θὰ χαιρετίσωμεν τὴν ἴδρυσιν τοιαύτης ἐργατικῆς ἀδελφότητος», *Νέα Εφημερίς*, (22 Ιουνίου 1882), σ. 2.

13. «Κατόπιν προχείρου συνεννοήσεως καὶ ἀπλῆς εἰδοποιήσεως τῶν καταστηματαρχῶν καὶ τῶν διευθυντῶν τῶν ἐφημερίδων, συνεκεντρώθημεν μίαν Κυριακὴν εἰς τοῦ Λέκκα περὶ τοὺς 150-160 τυπογράφοι, ὅσοι εἴμεθα τότε, ἐκηρύξαμεν ἀπρο-

Ως σκοπός του ΕΣΤ οριζόταν ο «προβιβασμός των εργατών της τυπογραφικής βιομηχανίας»,¹⁴ η αναβάθμιση της θέσης των τυπογράφων και η προστασία τους. Τις υποθέσεις του ΕΣΤ διαχειριζόταν Διοικητική Επιτροπή,¹⁵ η οποία ήταν επιφορτισμένη να συγκαλεί γενική συνέλευση, «ειδικήν συνεδρίασιν», όποτε οι εργάτες της τυπογραφίας έρχονταν σε αντίθεση με τους «καταστηματαρχες», τους ιδιοκτήτες των τυπογραφείων, εκδότες κ.λπ. Ως πρώτο διεκδικητικό βήμα προσδιοριζόταν η «φιλική συνεννόησις» αλλά σε περίπτωση μη συνεννόησεως η Διοικητική Επιτροπή, από το καταστατικό, είχε το δικαίωμα κατά την κρίση της, να κηρύξει γενική ή μερική απεργία. Σύμφωνα με το ενδέκατο άρθρο, εφόσον κηρυσσόταν γενική απεργία, σε κανένα μέλος του ΕΣΤ δεν επιτρεπόταν να εργασθεί σε κανένα τυπογραφείο. Στην περίπτωση της μερικής απεργίας απαγορευόταν η εργασία στα ορισμένα από τον ΕΣΤ τυπογραφεία. Σε περίπτωση που κάποιο μέλος παρέβαινε την απαγόρευση και εργαζόταν διαγραφόταν από τα μητρώα του ΕΣΤ και στερείτο κάθε δικαιώματος. Το όνομα του παρεκκλίνοντος δημοσιευόταν στην εφημερίδα του ΕΣΤ και εκτίθετο «ἐπὶ μαύρης πινακίδος ἐν τῇ Λέσχῃ αὐτοῦ».¹⁶

Αξιοσημείωτο είναι το άρθρο 13, σύμφωνα με το οποίο προβλεπόταν ημε-
 παρασκεύαστον ἀπεργίαν...». Βλ. Θεοχάρης Μελισσαρόπουλος, *Πεντηκονταετή τυπογραφικά απομνημονεύματα*, Άμφισσα 1924.

14. Άρθρον 1ον: «Οἱ ὑπογεγραμμένοι τυπογράφοι συνιστῶμεν ἐν Ἀθήναις ἐδρεύοντα λαϊκὸν συνεταιρισμὸν ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν, Ἑργατικὸς Σύνδεσμος τῶν Τυπογράφων, σκοπὸς τοῦ ὁποίου εἶναι ὁ προβιβασμὸς τῶν ἐργατῶν τῆς τυπογραφικῆς βιομηχανίας...», βλ. «Περὶ ἀπεργικῶν», *Οικονομικὴ Επιθεώρησις*, τόμ. ΙΑ' (1883), σσ. 497-502· Ν.Ε. Σκιαδάς, *Χρονικὸ τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας*, τόμ. Γ', Gutenberg, Αθήνα 1982, σσ. 186-187.

15. Άρθρον 2ον: «Ἡ Διοικητικὴ Ἑπιτροπὴ... ὁσάκις οἱ ὅροι τῆς ἐργατικῆς ζωῆς εὐρίσκονται εἰς διάστασιν μὲ τὸ ὑφιστάμενον τυπογραφικὸν ἡμερομίσθιον, τὴν ὑφισταμένην διάρκειαν τῆς ἡμερησίας ἢ νυκτερινῆς ἐργασίας καὶ τὴν καθόλου κατάστασιν τῆς τυπογραφικῆς βιομηχανίας, συνέρχεται εἰς εἰδικὴν συνεδρίασιν, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀποφασίζονται τὰ ληπτέα μέτρα, μεταξὺ τῶν ὁποίων πρῶτον μὲν εἶναι ἡ φιλικὴ συνεννόησις μετὰ τῶν καταστηματαρχῶν, τελικὸν δὲ ἡ κήρυξις γενικῆς ἢ μερικῆς ἀπεργίας», ὁ.π.

16. Άρθρον 11ον: «Κηρυχθείσης τῆς ἀπεργίας, εἰς οὐδὲν μέλος τοῦ Συνδέσμου ἐπιτρέπεται νὰ ἐργασθῇ, ἐπὶ γενικῆς μὲν ἀπεργίας εἰς τὰ τυπογραφεῖα ἐν γένει, ἐπὶ

ρήσια αποζημίωση για τα μέλη του ΕΣΤ ανάλογα με τη διάρκεια της γενικής ή μερικής απεργίας, προσφέροντας ουσιαστική στήριξη στα μέλη σε περίπτωση χρήσης του πιεστικότερου μέσου διαπραγμάτευσης, της απεργίας.¹⁷ Η σύζευξη των άρθρων 11 και 13 («μαύρη» λίστα – αποζημίωση) δημιουργούσε ένα ιδιαίτερα συνεκτικό πλέγμα μέσω του οποίου το καταστατικό του ΕΣΤ προσπαθούσε να διασφαλίσει την ενότητα και να δημιουργήσει ισχυρούς δεσμούς αλληλεγγύης. Κατά συνέπεια το καταστατικό του ΕΣΤ, μέσα από τις γραμμές του οποίου εκφράζονταν με σαφήνεια τα οικονομικά και κοινωνικά συμφέροντα των εργατών της τυπογραφίας, αποτελεί ένα κατ' εξοχήν πολιτικό κείμενο.¹⁸

Στα τέλη του 1882 ο ΕΣΤ κατόρθωσε, συσπειρώνοντας τα μέλη του, να πετύχει την προσωρινή καθιέρωση της Κυριακής ως ημέρας αργίας.¹⁹ Τον

μερικῆς δὲ εἰς τὰ ἀπηγορευμένα. Ἐὰν μέλος τι παραβῇ τὴν διάταξιν ταύτην κηρύσσεται προδότης...», ό.π.

17. Ἄρθρον 13ον: «... Ἐπὶ γενικῆς ἀπεργίας εἰς ἕκαστον μέλος τοῦ Ἑργατικοῦ Συνδέσμου καὶ ἐπὶ μερικῆς ἀπεργίας εἰς ἕκαστον μέλος αὐτοῦ ἐργαζομένου, ὅτε ἐκηρύχθῃ αὕτη εἰς ἀπαγορευθὲν τυπογραφεῖον, χορηγοῦν κατὰ πᾶσαν ἡμέραν δραχμὴ μία καὶ ἡμίσειαν ἐντὸς τῶν πρώτων δέκα ἐβδομάδων καὶ δραχμὴ μία ἐντὸς τῶν ἐπομένων δέκα ἐβδομάδων...», ό.π.

18. Οι εργάτες τυπογράφοι είχαν πείρα από τέτοιου είδους συσσωματώσεις. Συμμετείχαν ενεργά στην πρώτη, συντεχνιακού χαρακτήρα οργάνωση, στον χώρο της τυπογραφίας, την «Μετοχική των εργατών τυπογράφων εταιρία 'ο Γουτεμβέργιος'», ήδη από το 1868. Οι εργάτες τυπογράφοι (μελανωτές, πιεστές, στοιχειοθέτες, στερεοτυπουργοί και στοιχειοχύτες) αποτελούσαν το 61,7% του 'Γουτεμβέργιου'. Αποχώρησαν από την εταιρία αυτή το 1882 για να δημιουργήσουν ένα αμιγές εργατικό συνδικάτο. Βλ. *Καταστατικόν της Μετοχικής των Εργατών Τυπογράφων Εταιρίας Γουτεμβεργίου*, Εκ του Τυπογραφείου Ερμού, Εν Αθήναις 1868. Πρβλ. και τη συνέντευξη του προέδρου του «Γουτεμβέργιου», Δ. Ειρηνίδη, *Εφημερίς των Συντεχνιών*, φ. 25, (2 Μαρτίου 1891), σ. 1.

19. Εθιμικά, αλλά και σύμφωνα με τις θρησκευτικές επιταγές, η Κυριακή ήταν μέρα αργίας χωρίς, όμως, να εφαρμόζεται σχολαστικά. Η Κυριακή ήταν η μέρα των τοπικών παζαριών και εξαιτίας της καθόδου των χωρικών στις πόλεις τα καταστήματα παρέμεναν ανοιχτά. Στα εργοστάσια και τα εργαστήρια η Κυριακή αποτελούσε τη μέρα για την καθαριότητα των χώρων και τη συντήρηση των μηχανημάτων. Για τον θρησκευτικό χαρακτήρα της Κυριακής βλ. Αριστομένους Θεοδωρίου,

Οκτώβριο του 1882, οι εργάτες στοιχειοθέτες συμφώνησαν και αποφάσισαν να μην εργάζονται την Κυριακή και η απόφασή τους αυτή θα εφαρμοζόταν με αποχή από την εργασία.²⁰ Μία μόνο εφημερίδα από το σύνολο του Τύπου, η *Εφημερίς* του Δ. Κορομηλά,²¹ δεν αποδέχθηκε την απόφαση —θεωρώντας την επέμβαση στα εσωτερικά των εφημερίδων— και τάχθηκε σθεναρά ενάντια στις επιδιώξεις του ΕΣΤ.

Θὰ ἐργασθῶμεν τὸ ἐφ' ἡμῖν παντὶ σθένει ὑπὲρ τῆς χειραφετήσεως τοῦ τύπου καὶ τῆς ἐξασφαλίσεως αὐτοῦ ἐν τῷ μελλόντι ἀπὸ τῶν τερατωδῶν ἀξιώσεων τοῦ Ἑργατικοῦ Συνδέσμου.²²

Λιγοστά στοιχεία υπάρχουν για τη δράση του ΕΣΤ τα χρόνια που ακολούθησαν. Είναι γνωστό, όμως, πως ο ΕΣΤ κυκλοφόρησε μία βραχύβια εφημερίδα από τις 18 Σεπτεμβρίου έως τις 17 Οκτωβρίου 1882 με τον τίτλο: *Σύνδεσμος: εφημερίς του εργατικού λαού*.²³

Διάλεξις περί Κυριακής αργίας, Εκ του τυπογραφείου «ΝΟΜΙΚΗΣ», Εν Αθήναις 1906, σ. 16.

20. Η Κυριακή ως αργία διατηρήθηκε για ένα μικρό χρονικό διάστημα και στη συνέχεια οι εφημερίδες ξαναγύρισαν στο καθιερωμένο καθεστώς λειτουργίας, να κυκλοφορούν δηλαδή όλες τις ημέρες της εβδομάδας. Η Κυριακή καθιερώνεται ως υποχρεωτική αργία το 1909. Βλ. και Αντ. Σ. Μαρμαρινός, «Χρονικά του ελληνικού τύπου: η πρώτη απόπειρα καθιέρωσης της Κυριακής αργίας κατά το 1882», επ. *Τετάρτη Εξουσία*, φ. 5, (5 Μαΐου 1957), σ. 5. Η προσπάθεια των μελών του ΕΣΤ για καθιέρωση της κυριακάτικης αργίας αποτελεί την πρώτη, έως τότε, ενέργεια για τη νομοθετική κατοχύρωση αυτού του εθνικού δικαιώματος.

21. Η *Εφημερίς* του Δ. Κορομηλά υπήρξε η πρώτη και η πλέον σημαντική εφημερίδα του τέλους του 19ου αιώνα. Στήριξε όλες τις εκσυγχρονιστικές τάσεις της εποχής, κράτησε αποστάσεις από τις κομματικές διαμάχες και τοποθετήθηκε με θετικό τρόπο απέναντι σε όλες τις πολιτικές, κοινωνικές και πολιτιστικές καινοτομίες.

22. *Εφημερίς*, (28 Οκτωβρίου 1882), σ. 1.

23. Βλ. Γ. Κορδάτου, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος...*, ό.π., σ. 54. Δεν στάθηκε δυνατόν να εντοπιστεί το σώμα της εφημερίδας. Ενώ βρίσκεται στον κατάλογο των εφημερίδων της Εθνικής Βιβλιοθήκης και οι μαρτυρίες των ανθρώπων της Βιβλιοθήκης το επιβεβαιώνουν, η ύπαρξή της, δυστυχώς, αγνοείται.

Στις 2 Μαρτίου 1890, οι εργάτες τυπογράφοι της γνωστής *Εφημερίδος* του Δ. Κορομηλά αποχώρησαν από την εργασία τους επειδή οι νέοι ιδιοκτήτες της, Ρούκης και Γιαννόπουλος, τους εξύβριζαν, απαγόρευσαν να συνδιαλέγονται μεταξύ τους κατά τη διάρκεια της εργασίας και αύξησαν τις ώρες εργασίας από δέκα σε δώδεκα.²⁴ Στο επεισόδιο αυτό ο ΕΣΤ πήρε θέση. Αφού πρώτα αξιολόγησε τις θέσεις των δύο πλευρών, εξέδωσε ανακοίνωση, όπου αποχρούει ως αβάσιμους τους ισχυρισμούς της διεύθυνσης της *Εφημερίδος* ότι δεν προειδοποιήθηκε από τους εργάτες για την επικείμενη αποχώρηση, ότι η συγκεντρωση των εργατών έξω από τα γραφεία της εφημερίδας αποτελούσε παράνομη διαδήλωση και ότι οι συγκεντρωθέντες εμποδίζαν την προσέλευση εκκείνων που επιθυμούσαν να εργαστούν. Επίσης, προειδοποιούσε τους τυπογράφους των επαρχιών και της Κωνσταντινούπολης, που είχαν προσκληθεί από τους εκδότες της εφημερίδας να εργασθούν με πολύ δελεαστικούς όρους — μικρότερο ωράριο και μεγαλύτερο ημερομίσθιο — ότι δεν θα έπρεπε να παραπλανηθούν από την προσφορά αλλά να επιδείξουν συναδελφική αλληλεγγύη.²⁵

Τα γεγονότα της απεργίας

Στις 13 Ιανουαρίου 1891 τα μέλη του «Συνδέσμου των εργατών τυπογράφων» συγκεντρώθηκαν σε αίθουσα του Δημαρχείου της Αθήνας και μετά από εκτεταμένες συζητήσεις συμφώνησαν τη σύσταση «Γενικοῦ Πρακτορείου» πώ-

24. Ο Μπεναρόγια περιγράφοντας τις συνθήκες εργασίας στο τέλος του 19ου αιώνα, υποστηρίζει πως το 12ωρο ήταν το συνηθισμένο ωράριο. Εξάιρεση αποτελούσαν τα επαγγέλματα των τυπογράφων, λιθογράφων και καπνεργατών, στα οποία επικρατούσε το 10ωρο εξαιτίας της εργατικής πίεσης και κάποιας στοιχειώδους οργάνωσης. Βλ. Αβραάμ Μπεναρόγια, «Ο επαγγελματικός αγών του ελληνικού προλεταριάτου», στο: *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Κομμούνα, Αθήνα 1986, σ. 211.

25. Η αποχώρηση των εργατών τυπογράφων θα προκαλέσει τριβές και μεταξύ των εφημερίδων. Η θιγόμενη *Εφημερίς* στρέφεται καυστικά προς την *Επιθεώρησιν* και τη *Νέα Εφημερίδα* με την κατηγορία ότι υποθάλπουν τους αποχωρήσαντες στοιχειοθέτες, βλ. *Εφημερίς*, (4 Μαρτίου 1890), σ. 1.

λησης εφημερίδων «έντὸς τῆς πρωτευούσης» ἀλλὰ καὶ στὴν ἐπαρχία. ΓΙΑ τὴν υλοποίηση αὐτοῦ τοῦ στόχου ἡ γενικὴ συνέλευση ἐξέλεξε μιὰ ἐπταμελὴ ἐπιτροπὴ, ἡ ὁποία ἐπιφορτίσθηκε τὴν σχετικὴ ἐνημέρωση τῶν διευθυντῶν τῶν εφημερίδων.

Οἱ ἐκδότες τῶν ἀθηναϊκῶν εφημερίδων πλήρωναν ἡμερησίως 200 δραχμὲς στὸ Κεντρικὸ Πρακτορεῖο εφημερίδων, καὶ ὁ ΕΣΤ προσδοκοῦσε πὼς με τὸ ποσό αὐτό θὰ βελτίωνε ἀφενὸς τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση τῶν μελῶν τοῦ καὶ ἀφετέρου θὰ ἐδραίωνε τὴν παρουσία τοῦ ὡς ἑνὸς ἀπὸ τοὺς αποφασιστικoὺς πόλους τοῦ συστήματος «δημιουργίας καὶ διάθεσης» τῶν εφημερίδων. Αἰτιολογοῦσε δὲ αὐτὴν τὴν ἀξίωση με τὸ σκεπτικὸ πὼς οἱ εφημερίδες ἀποτελοῦσαν τὸ προϊόν τῆς τυπογραφικῆς τέχνης καὶ, ὡς ἐκ τούτου, χωρὶς τὴ συμβολὴ τῶν τυπογράφων θὰ ἦταν ἀδύνατη ἡ παραγωγὴ καὶ κατὰ συνέπεια ἡ κυκλοφορία τους.

Ἡ ἐπιτροπὴ ἀφοῦ ἐπισκέφθηκε τὶς διευθύνσεις τῶν εφημερίδων ἐθέσε τὸ ζήτημα ἐπιτακτικὰ. Μόνο ὅσες εφημερίδες δέχονταν τὶς προτάσεις²⁶ θὰ τυπώονταν. Στις υπόλοιπες θὰ κηρυσσόταν ἀπεργία.²⁷ Οἱ ἐκδότες τῶν εφημερίδων δὲν συμφώνησαν με τὶς προτάσεις τῆς ἐπιτροπῆς, φοβούμενοι ἀφενὸς ὅτι ὁ ΕΣΤ δὲν ἦταν ἀρκετὰ οργανωμένος νὰ ἀναλάβει τὸ σημαντικὸ ἔργο τῆς προώθησης τῶν εφημερίδων καὶ ἀφετέρου τὸ συγκριτικὸ πλεονέκτημα, δηλαδὴ τὴ μεγάλη δύναμη ποὺ θὰ ἀποκτοῦσαν οἱ ἐργάτες τῶν τυπογραφείων ἀν τοὺς ἐκχωροῦσαν τὸ μονοπώλιο τῆς διακίνησης. Εἶναι αὐτονόητο, πὼς ἀν οἱ ἐργάτες τυπογράφοι ἀναλάμβαναν μαζί με τὴν παραγωγὴ τῶν ἐντύπων καὶ τὴ διακίνησή τους, θὰ ἦταν ἐφικτό, σὲ ἕνα μεγάλο βαθμό, νὰ ἐλέγξουν τὸ τι θὰ δημοσιεύονταν. Κι αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ γεγονὸς θὰ ἐπικαλεστοῦν λίγες, μόνο, μέρες μετὰ τὴν ἐκδήλωση τῆς ἀπεργίας οἱ εφημερίδες γιὰ νὰ ἐκλογικεύσουν τὴν κατὰ μέτωπο σύγκρουση με τὸν ΕΣΤ. Κατέκριναν, ἐπίσης, καὶ τὴ μέθοδο προ-

26. Βραχυπρόθεσμα οἱ προτάσεις περιελάμβαναν ἀκόμη καὶ αἰτήματα ὅπως ὁ ἀκριβὴς καθορισμὸς τῆς δεκαώρου ἐργασίας, ἡ καθιέρωση τῆς Κυριακῆς ὡς ἡμέρας ἀργίας καὶ ἡ κατάργηση τῆς νυχτερινῆς ἐργασίας.

27. Τὸ Ἄστυ, στὶς 14 Ἰανουαρίου 1891, σημείωνε πρὸς τοὺς ἀναγνώστες τοῦ πὼς: «Ἡ ὁμοφωνία τῶν τυπογράφων εἰς ὅλα αὐτὰ τὰ ζητήματα εἶναι σχεδὸν πλήρης, δυνατὸν ἐπομένως, ἂν οἱ δημοσιογράφοι δείξωσι σημεῖα ἀντιστάσεως, νὰ ἐξημερωθεῖτε καμμίαν ἡμέραν χωρὶς ἐφημερίδας».

σέγγισης του ΕΣΤ χαρακτηρίζοντάς την εκβιαστική. Ως αποτέλεσμα της άρνησης των διευθυντών, ο ΕΣΤ κήρυξε γενική απεργία, στην οποία, όπως προκύπτει από την ειδησεογραφία, ανταποκρίθηκαν οι περισσότεροι εργάτες τυπογράφοι, από την 18η μέχρι την 27η Ιανουαρίου 1891.

Ταύτην ἀπεφάσισαν νὰ κηρύξωσι χθές, ἀφοῦ προηγουμένως συνῆλθον ἐν τῷ δημαρχείῳ καὶ κατόπιν συνυπέγραψαν συνυποσχετικὸν ἐπισφραγισθὲν δι' ὀρκωμοσίας, καθ' ὃ οὐδείς ἐργάτης ἤθελε προσέλθει εἰς τὰ τυπογραφεία τῶν ἐφημερίδων ἐκείνων, αἵτινες δὲν θὰ παρέδιδον αὐτοῖς τὴν πώλησιν. Ἐζήτουν δηλαδὴ νὰ καταργηθῇ ἡ μονοκρατορία τοῦ ὑπάρχοντος ὀργανωμένου Πρακτορείου τῶν Ἐφημερίδων διὰ νὰ ἰδρυθῇ ἡ μονοκρατορία τοῦ μήπω ἰδρυθέντος καὶ ἀνοργανώτου ἰδικοῦ των, ἐπιζητούμενη μάλιστα δι' ἐκβιάσεως.²⁸

Η συμμετοχή των εργατῶν τυπογράφων στην απεργία φαίνεται πως υπήρξε μαζική. Από την πρώτη ημέρα δημιουργήθηκαν προβλήματα στην εκτύπωση των εφημερίδων. Ἐτσι, την επομένη, 19 Ιανουαρίου, η κυκλοφορία των εφημερίδων παρουσίασε την εξής εικόνα: η *Εφημερίς*, η *Εθνική*, η *Πρωία* και το *Σύνταγμα* εκδόθηκαν πλήρεις. Αντίθετα η *Νέα Εφημερίς*, η *Ακρόπολις*, οι *Καιροί* και η *Παλιγγενεσία* εκδόθηκαν ως ημίφυλλα και το *Ἄστυ* μετά το μεσημέρι. Δεν στάθηκε εφικτή η κυκλοφορία των εφημερίδων *Χώρα* και *Επιθεώρησις*.

Οι διευθύνσεις των εφημερίδων δεν ήταν προετοιμασμένες για το ενδεχόμενο μιας μαζικής απεργίας από την πλευρά των τυπογράφων, αν και από μέρες υπήρχαν σαφή μηνύματα προς αυτήν την κατεύθυνση. Αιφνιδιασμένες, αντιμετώπισαν με διαφορετικό τρόπο η κάθε μια την κατάσταση. Από την αρθρογραφία των επόμενων ημερῶν δεν προκύπτει πως αυτός ο διαφορετικός τρόπος αντίδρασης των εφημερίδων υπήρξε απόρροια του πολιτικού προσανατολισμού κάθε εφημερίδας, αλλά φαίνεται να αποτελούσε την ενστικτώδη αντίδραση κάθε εκδότη στην προσπάθειά του να περιορίσει τις συνέπειες της απεργίας.

28. *Εφημερίς*, (19 Ιανουαρίου 1891), σ. 2.

... Αί συμπάθειάί μας τούς εἶνε ἐξησφαλισμένοι. Ἄς ζητήσουν οἰανδήποτε βελτίωσιν τὰς θέσεώς των νομίσουν ἀπαραίτητον: Τὴν καθιέρωσιν τῆς Κυριακῆς ἀργίας, τὸν ἀκριβῆ καθορισμὸν τῆς δεκαώρου ἐργασίας, λογικὴν τινὰ αὔξησιν ἡμερομισθίου ἀκόμη καὶ εἵμεθα πρόθυμοι νὰ ὑποστηρίξωμεν τὰς ἀπαιτήσεις των...²⁹

Ἄλλες συγκαταβατικὰ καὶ ἄλλες πιο επιθετικὰ καὶ με υποτιμητικὰ σχόλια.

Δυστυχῶς δὲν κατενοήθη ἔτι ἐν Ἑλλάδι ὁ προορισμὸς τῶν ἐργατικῶν σωματείων, τὸ δὲ σύστημα τῶν ἀπεργιῶν δύναται νὰ προκαλέσῃ μεγίστας παρ' ἡμῖν ζημίας εἰς τὴν βιομηχανικὴν ἀνάπτυξιν τῆς χώρας καὶ τὴν ὑλικὴν αὐτῆς εὐημερίαν, διότι οἱ ἐργάται, μὴ κατανοοῦντες ἔτι τὰ δικαιώματα αὐτῶν, καὶ τὰ καθήκοντα, καὶ τὰ συμφέροντα, ἐλαχίστην δὲ ἔχοντες ἔννοιαν τῶν οἰκονομικῶν ζητημάτων, παρεκτρέπονται εἰς αξιώσεις ἐπιζημίους, ἀδίκους καὶ ἀρπακτικάς, μιμοῦνται δὲ τοὺς ἀγρίους, οἵτινες κόπτουσι τὸ δένδρον, ἵνα λάβωσι τὸν καρπὸν του.³⁰

Το ἀπόγευμα τῆς ἰδίας μέρας οἱ διευθυντές των εφημερίδων ἀπηύθυναν κοινὴ ἐκκλήση πρὸς τὸν πρόεδρο τῆς Κυβέρνησης, παρακαλῶντας τὸν νὰ λάβει ὅλα τα ἀπαραίτητα διοικητικὰ μέτρα γιὰ τὸν ἀμεσο τερματισμὸ τῆς ἀπεργίας. Ἐπίσης, ἀνέθεσαν στὸν Πέτρο Κανελλίδη, διευθυντὴ των *Καιρῶν*, νὰ προβεῖ σὲ παράσταση στὸν πρωθυπουργό, ὅπου θα ἐξηγούσε τα τεκταινόμενα καθὼς καὶ τα αἰτήματα ἀπὸ τὴν πλευρὰ των εφημερίδων.

Ο διευθυντὴς τῆς Αστυνομίας, Αλεξάνδρου, κάλεσε τοὺς διευθυντές των εφημερίδων καὶ τοὺς εκπροσώπους των τυπογράφων καὶ τοὺς ἀπηύθυνε συστάσεις. Ὅπως σημείωσε ἡ *Εφημερίς* τῆς 20ῆς Ἰανουαρίου, ἀναμένονταν ἀπὸ τὴν Εἰσαγγελία Ἀθηνῶν ἐντάλματα συλλήψεως των πρωταιτίων γιὰ παράβαση τοῦ ἀρθροῦ 167 τοῦ Π.Ν.³¹ καὶ ἄλλων σχετικῶν. Συγχρόνως, οἱ διευθυντές

29. *Το Ἄστυ*, (19 Ἰανουαρίου 1891), σ. 2.

30. *Καιροί*, (19 Ἰανουαρίου 1891), σ. 1.

31. Τὸ ἀρθρο 167 τοῦ Ποινικοῦ Νόμου τοῦ 1834 (ο οποίος εἶχε καταρτισθεῖ με βάση τὸν ἀντίστοιχο βαυαρικὸ ποινικὸ νόμο ἀπὸ τὸν G.L. Maurer) πρόβλεπε ποινὴ φυλάκισης στους μισθωτοὺς που ἀναστέλλουν συλλογικὰ τὴν ἀπασχόλησή τους ἐφόσον δὲν υπακούσουν στὴ διαταγὴ τῆς δημόσιας ἀρχῆς. Αὐτὴ ἡ διάταξη, ἀν καὶ

αναζήτησαν ειδικευμένους τυπογράφους από τη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη προκειμένου να παρακάμψουν τα συσπειρωμένα μέλη του ΕΣΤ. Επιπλέον, σχεδίαζαν την εκπαίδευση απόρων νέων στην τέχνη της στοιχειοθεσίας.³²

Την 20ή Ιανουαρίου 1891, τρίτη ημέρα της απεργίας, οι τυπογράφοι σε συνέλευσή τους αποφάσισαν τη συνέχιση της απεργίας και την αποστολή αναφοράς προς τον πρωθυπουργό, Θ. Δηλιγιάννη, με την οποία θα γνωστοποιούσαν τα αιτήματά τους. Η κατάσταση φαίνεται πως ήταν εκρηκτική. Οι εργάτες των τυπογραφείων περιφέρονταν στο κέντρο της πόλης, όπου υπήρχαν τυπογραφεία με σκοπό την περιφρούρηση της απεργίας. Έξω από τα γραφεία της *Εθνικής*, στην οδό Λέκκα, διαδραματίστηκαν σκηνές βίας. Θρυμματίστηκαν τα παράθυρα της εφημερίδας και ενθαρρύνονταν οι τυπογράφοι, που ακόμη προσέρχονταν στην εργασία τους, να διακόφουν και να συμμετάσχουν στην απεργία.

Η αστυνομική αρχή κλήθηκε να πάρει μέτρα προκειμένου να αποκαταστήσει την τάξη και συνέλαβε τους εργάτες που συμμετείχαν στα επεισόδια, καθώς και τον «αρχηγό» τους, αρχιεργάτη στο τυπογραφείο του Υπουργείου των Στρατιωτικών, Π. Πούλο. Με εντολή του διευθυντή της Αστυνομίας Αλεξάνδρου, από τις εννέα το βράδυ έκλεισαν όλα τα καταστήματα στην οδό Λέκκα, καθώς και το καφενείο «ο Τυπογράφος»,³³ όπου ήταν και το κέντρο σπάνια εφαρμόστηκε τελικά καταργήθηκε, έναν αιώνα σχεδόν αργότερα, με το Ν. 2111/1920.

32. «...Έν τῷ μεταξύ ἀναμένονται ἐκ Σμύρνης καὶ Κωνσταντινουπόλεως ἐργάται, οἵτινες θὰ γίνωσι κατὰ προτίμησιν δεκτοὶ εἰς τὰ τυπογραφία τῶν συνερχομένων. Πλὴν δὲ τούτων θὰ ληφθῇ πρόνοια, ὅπως νέοι καὶ ἄποροι φοιτηταὶ καὶ μαθηταὶ γυμνασίων ἐκμάθωσι τὴν στοιχειοθεσίαν, οὕτω δὲ κερδίζωσιν, ἐργαζόμενοι τὴν νύκτα, ἀνέτως καὶ ἀξιοπρεπῶς τὰ πρὸς τὸ ζῆν, ἀντὶ νὰ ζητῶσι θέσεις ἐν οἰκίας, ὅπως ὑπερετῶσι καὶ σπουδάζωσι», *Εφημερίς*, (19 Ιανουαρίου 1891), σ. 2.

33. Για το καφενείο «ο Τυπογράφος» είναι χαρακτηριστική η αφήγηση του Δ. Χατζόπουλου (Μποέμ): «Θαυμάσιος εἶνε ὁ μποεμικὸς κύκλος των [των στοιχειοθετῶν] κατὰ τὰ χαράγματα, ὅποταν τελειόνουν τὴ δουλειά των εἰς τὰς ἐφημερίδας καὶ τὸ στρώνουν σὲ κουβέντα καὶ τὸ πιοτὸ εἰς τὸ παρὰ τοῦ Λέκκα καφενεῖον τῶν τυπογράφων...», βλ. «Αἱ Εργαζόμεναι Αθήναι: τυπογράφοι καὶ στοιχειοθέται», *Το Ἄστυ*, φ. 1160 (16 Φεβρουαρίου 1894), σ. 2.

των απεργών. Ανάλογα περιστατικά βίας διαδραματίστηκαν την επομένη στις εγκαταστάσεις των εφημερίδων *Νέα Εφημερίς*, *Παλιγγενεσία* και *Επιθεώρησις*.

Η συνεχής περιφρούρηση και η δυναμική διεκδίκηση από την πλευρά των εργατών τυπογράφων είχαν ως αποτέλεσμα αρκετές εφημερίδες να εκδίδονται με την μισή τους ύλη κι άλλες να διακόψουν την έκδοσή τους εντελώς.

*Η Νέα Έφημερίς δὲν ἐκδίδεται σήμερον, ἐξ ἀνάγκης, λιποτακτησάντων ἀπάντων τῶν στοιχειοθετῶν ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῶν κ. Μανδαλάκη καὶ Τσάγκρη (ὡς οὗτοι ἀνήγγελον αὐτῇ χθὲς) ἐν ᾧ στοιχειοθετεῖται καὶ τυπώνεται, ὄντων δ' ὅλων τῶν ἐπιλοίπων ἐν ἐπαναστάσει ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ Συνδέσμου καὶ μὴ δεχομένων, μηδ' ἐπιτρεπόντων στοιχειοθεσίαν προωρισμένην διὰ στήλας ἐφημερίδων.*³⁴

Μετά τις πρώτες τριβές μεταξύ των εφημερίδων³⁵ αποφασίστηκε η οργάνωση ενιαίου μετώπου αντιπαράθεσης με τους απεργούς. Οι διευθυντές των εφημερίδων και περιοδικών, βασικά μέλη της «Ένωσης Ελλήνων Δημοσιογράφων» (ΕΕΔ)³⁶ συνήλθαν, τη Δευτέρα 21 Ιανουαρίου, στην οικία του προέδρου της ΕΕΔ, Α. Στεφανόπολι κι αφού αξιολόγησαν την κατάσταση συνέταξαν ψήφισμα, το οποίο περιελάμβανε τα εξής:

34. *Νέα Εφημερίς*, 22 Ιανουαρίου 1891. Δημοσιεύθηκε στο φύλλο της 23ης Ιανουαρίου 1891, σ. 1.

35. Η *Νέα Εφημερίς* κατηγόρησε τις εφημερίδες *Σύνταγμα* και *Χώρα* πως συνθηκολόγησαν με τους απεργούντες στοιχειοθέτες. Βλ. *Νέα Εφημερίς*, (23 Ιανουαρίου 1891), σ. 2.

36. Η Ένωση Ελλήνων Δημοσιογράφων ιδρύθηκε το 1889 και σκοπός της ήταν η ηθική και υλική προστασία των μελών της και του ελληνικού Τύπου εν γένει. Τακτικά μέλη της ήταν οι διευθυντές των εφημερίδων και περιοδικών της Αθήνας, ενώ οι διευθυντές εφημερίδων ή περιοδικών που εκδίδονταν αλλού καθώς και οι συντάκτες, ως μέλη, δεν απολάμβαναν τη δυνατότητα να εκλέγουν και να εκλέγονται. Βλ. καταστατικό της «Ενώσεως των Ελλήνων Δημοσιογράφων», Φ.Ε.Κ., τχ. Α', (12 Απριλίου 1889), σ. 546. Πρβλ. και Χαρίλαος Γ. Γκούτος, *Ο συνδικαλισμός στο ελληνικό κράτος 1834-1914*, Ε.Ε.Ε./Δελτίον Εργατικής Νομοθεσίας, Αθήνα 1988, σ. 155.

- Καμία εφημερίδα να μην υποχωρήσει στις αξιώσεις των απεργών.
- Πρόσκληση στην επαρχία και στο εξωτερικό για την εξεύρεση στοιχειοθετών.³⁷
- Πρόσκληση για σύσκεψη με τους διευθυντές των τυπογραφείων και τους εκδότες βιβλίων, προκειμένου να τους ενημερώσουν για την κατάσταση, επισημαίνοντας τον κίνδυνο να υποστούν και εκείνοι ανάλογα περιστατικά.
- Αίτημα προς την Κυβέρνηση να μην δεχθεί σε εργασία στο Εθνικό Τυπογραφείο, αλλά και στο τυπογραφείο του Υπουργείου των Στρατιωτικών τους απεργούς.
- Ανάθεση στον πρόεδρο της ΕΕΔ να μεριμνήσει για τη δημοσίευση του ανωτέρου ψηφίσματος στο σύνολο του Τύπου, αλλά και να πληροφορήσει προφορικά τις αρχές για τα δίκαια του Τύπου.³⁸

Την ίδια μέρα, η *Παλιγγενεσία* προχώρησε σε μια επίδειξη πυγμής, προσπαθώντας να διασπάσει το μέτωπο των εργατών τυπογράφων. Διέκοψε την έκδοσή της και απέλυσε τους στοιχειοθέτες που εργάζονταν στο τμήμα έκδοσης βιβλίων του τυπογραφείου της.

*Καὶ ἡ Παλιγγενεσία ὄχι μόνον τὴν ἔκδοσίν της διέκοψεν, ἀλλὰ καὶ τοὺς στοιχειοθέτας, οὓς εἶχε διὰ τὸ ἐν τῷ τυπογραφείῳ της τμήμα ἐκδόσεως βιβλίων, ἀπέλυσεν, ὥς προστατεύοντας τοὺς ἀπεργοῦντας.*³⁹

Ποικιλότροπα παρουσιάζεται τόσο ο αντίκτυπος του ψηφίσματος της ΕΕΔ όσο και της ενέργειας της *Παλιγγενεσίας* εναντίον των απεργών αλλά και των εν δυνάμει υποστηρικτών τους.

37. Η δημοσίευση της 19ης Ιανουαρίου από την *Εφημερίδα* για τον ερχομό στοιχειοθετών από τη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη —μία μόλις ημέρα από την έναρξη της απεργίας— μπορεί να ερμηνευθεί ως προσπάθεια εκφόβισης και διάσπασης των απεργών και των εργατών τυπογράφων γενικά.

38. Εν Αθήναις τη 21 Ιανουαρίου 1891. Το ψήφισμα υπογράφεται από τους: Α.Ζ. Στεφανόπολι (πρόεδρο), Α. Ρούκη (σύμβουλο), Θ. Άννινο (σύμβουλο), Γ. Λυκιαρδόπουλο (ταμία) και Ι.Μ. Δαμβέργη (γραμματέα).

39. *Εφημερίς*, (22 Ιανουαρίου 1891), σ. 1.

Η *Νέα Εφημερίς* καταγράφει την κάμψη των απεργών:

*Ἡ ὁμόφωνος αὕτη ἀπόφασις διευθυντῶν τῶν ἐφημερίδων, συνετάραττε χθὲς τοὺς ἀπεργήσαντες, ἰδίως δὲ τοὺς παραίτιους τῆς στάσεως, ἀναγκασθέντας ὥς ἐμάθαμεν νὰ σκεφθῶσι περὶ λήψεως μέτρων ὑποχωρήσεως.*⁴⁰

ενώ οι *Καιροί* παρουσιάζουν τους απεργούς να εμμένουν, να επιμένουν και να μετέρχονται διαφόρων μέσων:

*Ἡ ἀπεργία τῶν τυπογράφων ἐργατῶν ἐξακουλουθεῖ ἔτι παρεμβάλλουσα πολλὰ προσκόμματα ἐν τῇ ἐκδόσει τῶν ἐφημερίδων. Δυστυχῶς οἱ ἀπεργοὶ δὲν ἀρκοῦνται τοῦ ἔργου ἀπέχοντες. Ἐργάζονται πολυτρόπως νὰ καταστήσωσιν ἐντελῶς ἀδύνατον τῶν ἐφημερίδων τὴν ἐκδοσιν, ἀποπλανῶντες τοὺς ἐργαζομένους ἐργάτας διὰ παντοίων ὑποσχέσεων. Τὸ δὲ χειρότερον, καταφεύγουσι εἰς ἐκβιασμοὺς καὶ ἀπειλὰς κατὰ τῶν μικρῶν ἢ ἀσθενῶν ἐργατῶν, ὅπερ, τέλος, ὑποχρεοῖ εἰς παρέμβασιν τὴν δικαστικὴν ἐξουσίαν πρὸς ἀποτροπὴν δυστυχημάτων, τραυματισμῶν καὶ ταραχῶν.*⁴¹

Η πρόσκληση της ΕΕΔ προς τους τυπογράφους και εκδότες των εφημερίδων για κοινή συνάντηση την Τετάρτη 23 Ιανουαρίου 1891 προκάλεσε το πρώτο ρήγμα στο μέτωπο των απεργών. Η επιτροπή του ΕΣΤ, επανήλθε το απόγευμα της Τρίτης, 22 Ιανουαρίου, με διαφοροποιημένη πρόταση, η οποία κατατέθηκε στα γραφεία του Άστεως. Με την πρόταση αυτή, επιχειρήθηκε μια αναδίπλωση και ζητήθηκε από τους εκδότες των εφημερίδων η ανάθεση στο νέο πρακτορείο διακίνησης του ημίσεος των εκδιδομένων φύλλων. Η διεύθυνση του Άστεως παρέπεμψε την πρόταση της επιτροπής στην ΕΕΔ και από την επομένη θριαμβευτικά δημοσίευσε πως «οἱ τυπογράφοι ἤρχισαν καμπτόμενοι».⁴²

40. *Νέα Εφημερίς*, (23 Ιανουαρίου 1891), σ. 2.

41. *Καιροί*, (23 Ιανουαρίου 1891), σ. 1.

42. Στην πρόταση περιέχεται και η ανακοίνωση από την επιτροπή του ΕΣΤ ότι ιδρύθηκαν μαζί με το νέο πρακτορείο και υποπρακτορεία στην επαρχία, βλ. *Το Άστρ*, (24 Ιανουαρίου 1891), σ. 1.

Την Τετάρτη 23 Ιανουαρίου πραγματοποιήθηκε η νέα, έκτακτη συνεδρίαση της ΕΕΔ. Σ' αυτήν πήραν μέρος τόσο τα μέλη της όσο και οι ιδιοκτήτες τυπογράφοι αλλά και οι εκδότες βιβλίων⁴³ και αποφασίσθηκαν:

- Η σύσταση κοινού σωματείου με τη συμμετοχή μελών της ΕΕΔ, τυπογράφων και εκδοτών βιβλίων,
- η αποδοκιμασία της πρότασης των απεργών και,
- να συνεδριάσουν εκ νέου την Παρασκευή 25 Ιανουαρίου, στα γραφεία της εφημερίδας *Καιροί*, όπου θα τίθονταν οι βάσεις του νέου σωματείου.

Μετά το τέλος της κοινής συνεδρίασης η ΕΕΔ έλαβε την απόφαση της μη διαπραγμάτευσης με τους απεργούς.

Η αντίδραση των διευθυντών, ιδιοκτητών και εκδοτών, υπήρξε άμεση και καίρια. Ο νέος συνασπισμός, που δημιουργήθηκε, λειτούργησε καταλυτικά προς τον τερματισμό της απεργίας. Η έκδοση των εφημερίδων ομαλοποιήθηκε σταδιακά και την Παρασκευή 25 Ιανουαρίου 1891 το Άστυ ανακοίνωσε προς τους αναγνώστες του το γεγονός.⁴⁴ Η απεργία θεωρήθηκε παρελθόν από τη Δευτέρα 28 Ιανουαρίου, όταν η *Εφημερίς* προέβη στην παρακάτω ανακοίνωση:

Οί έργάται τυπογραφείων, αναγνωρίσαντες τὸ ἄδικον ὅπερ εἶχον κηρύξαντες ἀπεργίαν, ἤρξαντο ἀπὸ τῆς χθὲς ζητοῦντες καὶ πάλιν νὰ ἐπαναλάβωσι τὰς ἐργασίας των. Οὕτως ἔληξε καὶ τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο, καθ' ὃ πρωτηγωνίστησαν καὶ πάλι ὀλίγοι ραδιοῦργοι, ἐπιχειρήσαντες καὶ πολιτικῶς νὰ ἐκμεταλλευθῶσι τοὺς ἐργάτας, οἵτινες οὐκ ὀλίγας ὑπέστησαν

43. Στη συνεδρίαση έλαβαν μέρος εκτός από το Διοικητικό συμβούλιο της ΕΕΔ και οι εξής ιδιοκτήτες τυπογραφείων: Κ. Αγγελόπουλος, Κ. Αντωνιάδης, Σ.Κ. Βλαστός, Ν. Ιγγλέσης, Ανέστης Κωνσταντινίδης, Σ. Κουσουλίνος, Παρασκευάς Λεώνης, Αφοί Περρή, Δ. Σακελλάριος, Α. Τρίμης και ο Σ. Τσάγκρης, βλ. *Νέα Εφημερίς*, (24 Ιανουαρίου 1891), σσ. 1-2.

44. «Ἡ ἀπεργία τῶν στοιχειοθετῶν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς λήξασα. Ἡ λειτουργία τοῦ τυπογραφείου μας ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ τῆς σήμερον κανονικῶς...», *Το Άστυ*, (25 Ιανουαρίου 1891), σ. 3.

ζημίας ἐπὶ τόσας ἡμέρας στερηθέντες ἀσκόπως καὶ ἄνευ λόγου τῶν ημερομισθίων των...⁴⁵

Οι θέσεις των εργατῶν τυπογράφων για την απεργία και οι διεκδικήσεις τους

Οι θέσεις των απεργῶν αποτυπώνονται στην *Εφημερίδα των Συντεχνιών*. Οι εκδότες των εφημερίδων είχαν αρνηθεί να δημοσιεύσουν τα αιτήματα των απεργῶν στα φύλλα τους, και γι' αυτό κατά τη διάρκεια της απεργίας μόνο σκόρπιες ειδήσεις εμφανίζονταν από τις στήλες των εφημερίδων αναφορικά με τα αιτήματά τους, σχολιασμένες στην πλειονότητά τους αρνητικά.

Η *Εφημερίς των Συντεχνιών*, «δημοσιογραφικόν ὄργανον των συμφερόντων του ελληνικού λαού, εκδιδόμενον καθ' ἐκάστην υπό του Εργατικού Τυπογραφικού Συνδέσμου», κυκλοφόρησε λίγες μέρες μετά τη λήξη της απεργίας. Η έκδοση εφημερίδας ήταν στους στόχους του ΕΣΤ και μάλιστα προβλεπόταν στο δεύτερο άρθρο του ιδρυτικού καταστατικού.⁴⁶ Η έκδοσή της, στις 2 Φεβρουαρίου 1891, εκπορεύτηκε τόσο από την ανάγκη στήριξης του Νέου Πρακτορείου των Τυπογράφων (7 Φεβρουαρίου 1891)⁴⁷ όσο και από την ανάγκη δημοσιοποίησης όλων εκείνων των ιδεολογικοπολιτικών θεμάτων, που οι άλλες εφημερίδες δεν παρουσίαζαν. Στη θεματολογία της περιλάμβανε: τις συνθήκες απασχόλησης και διαβίωσης των εργαζομένων, τα

45. *Εφημερίς*, (28 Ιανουαρίου 1891), σ. 1.

46. «Άρθρον 2ον: Ὁ σκοπὸς οὗτος θέλει ἐπιδιωχθῇ διὰ τοῦ ὀργανισμοῦ: α) συστηματικῆς ἀμύνης κατὰ τῶν ἐπὶ τῆς ἐργατικῆς κοινωνίας ἐν γένει καὶ τῆς τυπογραφικῆς βιομηχανίας ἰδίᾳ καταπιέσεων ὑπὸ οἰονδήποτε χρῶμα καὶ ἂν κρύπτονται αὗται, β) ἐφημερίδος τῶν ἐργατικῶν ἰδεῶν, γ) ἐταιρικῆς λέσχης, καὶ δ) συνεργατικοῦ τυπογραφείου», βλ. «Περὶ απεργικῶν», *ό.π.*, σσ. 499-500.

47. Το «Νέο πρακτορεῖο των Τυπογράφων», ανέλαβε την πώληση και κυκλοφορία των: *Εφημερίς των Συντεχνιών*, *Κόσμος*, *Μικρὸς Ἕλληνας*, *Περιηγητὴς του Στάνλεϋ ἀνά την Αφρικὴν και Ἀττικόν Μουσείον*. Βλ. *Εφημερίς των Συντεχνιών*, (7 Φεβρουαρίου 1891), σ. 1.

συνδικαλιστικά ζητήματα, τα επαγγελματικά προβλήματα των μικροεπιχειρηματιών, την προπαγάνδισή των σοσιαλιστικών ιδεών,⁴⁸ και άλλα.⁴⁹

Τα αιτήματα των τυπογράφων κινούνταν σε τέσσερις άξονες: ο πρώτος σχετιζόταν την πώληση των εφημερίδων από το νέο Πρακτορείο, ο δεύτερος με την καθιέρωση της Κυριακής ως ημέρα αργίας, ο τρίτος με τον πλήρη και σαφή καθορισμό των ωρών εργασίας, με προσανατολισμό το 10ωρο και, ο τέταρτος με την κατάργηση της νυχτερινής εργασίας. Ασφαλώς, το κυρίαρχο αίτημα ήταν η ανάληψη της διακίνησης των εφημερίδων και αυτό αποτέλεσε την πρωταρχική αφορμή της απεργίας.

Το αίτημα του ΕΣΤ να αναλάβει τη διακίνηση των εφημερίδων εδράζεται σε μια στρατηγική στήριξης των ανέργων τυπογράφων, καθώς υπήρχαν αρκετοί εργάτες χωρίς σταθερή απασχόληση. Ακόμη, υπήρχε και μία ομάδα τυπογράφων περασμένης ηλικίας και συνεπώς σωματικά αδύναμων για τέτοιου είδους βαριά εργασία, και οι οποίοι θα μπορούσαν να απασχοληθούν στη διακίνηση των εφημερίδων.

Αυτό που κυρίως απουσίαζε στους εργάτες τυπογράφους ήταν η σταθερή απασχόληση, ειδικά για εκείνους που δεν εργάζονταν σε τυπογραφικά καταστήματα που εξέδιδαν εφημερίδες. Λίγοι εξ αυτών εργάζονταν κατά τη διάρκεια όλου του έτους. Οι περισσότεροι εξασφάλιζαν μόνο κάποια μεροκάματα τον μήνα, συνήθως με τη μέθοδο της «κατ' αποκοπήν» εργασίας· ανάλογα με την

48. Η εφημερίδα ευαγγελιζόταν πως ήταν δυνατή μια μελλοντική δίκαιη κοινωνία, όπου θα αποκλείονταν όλοι «όσοι ζούν από την εργασία τῶν ἄλλωνώνε». Το πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η απόκτηση συνείδησης του αγώνα που έπρεπε να διεξαχθεί και η θέληση για τη διόρθωση των «κακῶς ἐχόντων ἰσχυρά». Απαραίτητη προϋπόθεση για την ευόδωση του στόχου αυτού ήταν η δημιουργία ενός κεντρικού εργατικού σωματείου, το οποίο θα συσπείρωνε όλα τα επιμέρους εργατικά σωματεία. Η εφημερίδα πρότεινε, επίσης, ουσιαστικές τομές στη νομοθεσία και κατέθετε προτάσεις για τη δημιουργία ενός φορέα κοινωνικής ασφάλισης.

49. «Τὴν τοιαύτην τοῦ ἐργατικοῦ λαοῦ κοινωνικὴν κατάστασιν, τὴν ἀθλίαν καὶ ἐλεεινὴν, θέλει ἐπιδιώξει, τὸ κατὰ δύναμιν, νὰ βελτιώσῃ ἡ ἐφημερίς ἡμῶν, διὰ τῆς ἐντίμου δημοσιογραφικῆς αὐτῆς δράσεως. Καὶ τοῦτο ἔσται τὸ κύριον κοινωνικὸν καὶ πολιτικὸν αὐτῆς πρόγραμμα», *Εφημερίς των Συντεχνιών*, (3 Φεβρουαρίου 1891), σ. 1.

εποχιακή ζήτηση μετακινούνταν από τυπογραφείο σε τυπογραφείο, εργάζονταν σε ακανόνιστες ώρες και διακατέχονταν από έντονη ανασφάλεια μπροστά στο φάσμα της μακροχρόνιας ανεργίας. Θα πρέπει, επίσης, να σημειωθεί η ιδιότυπη θέση των εργατών τυπογράφων καθώς ήταν εγγράμματοι (τουλάχιστον οι στοιχειοθέτες), αντίθετα με τους εργάτες άλλων ειδικοτήτων, οι οποίοι στην πλειοψηφία τους ήταν αναλφάβητοι. Η σχέση της τυπογραφίας με την πνευματική διάσταση του εντύπου, η καθημερινή επαφή των τυπογράφων με τους συγγραφείς αλλά και ο ίδιος ο χώρος του τυπογραφείου, που ήταν συνάμα και χώρος συνάντησης των διανοούμενων, ενίσχυσαν το επιχείρημα περί διανοητικής διάστασης της εργασίας του τυπογράφου. Ιδιαίτερα για τους τυπογράφους εκείνους που εργάζονταν στις εφημερίδες, κατεξοχήν κέντρα πληροφόρησης, μπορούμε να ισχυριστούμε πως γνώριζαν τη δύναμη που διέθεταν τα έντυπα στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης και, ως πρωταρχικοί συντελεστές στη δημιουργία τους, απολάμβαναν την αίσθηση της συμμετοχής. Αυτή η ιδιαιτερότητα του επαγγέλματος, πέρα από το γόητρο που θα προσδώσει στους τυπογράφους, θα τους διαφοροποιήσει από τους υπόλοιπους εργάτες, τοποθετώντας τους στην πρωτοπορία των εργατικών διεκδικήσεων.

Η επαγγελματική κατηγορία των τυπογράφων εμφανίζει, επίσης, συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που συγκρινόμενα με τα αντίστοιχα άλλων επαγγελματικών κλάδων μας επιτρέπουν να προβούμε σε κάποιες υποθέσεις αναφορικά με το αν οι εργάτες τυπογράφοι θα μπορούσαν να ενταχθούν στην λεγόμενη «αριστοκρατία» των εργαζομένων. Τα κριτήρια που προδιορίζει ο Hobsbawm⁵⁰ για την ένταξη αυτή φαίνεται πως καλύπτονται μόνο από τους εργαζόμενους στα συ-

50. Τα κριτήρια που πρέπει να ικανοποιούνται αφορούν κυρίως στην κανονικότητα της απασχόλησης, τις συνθήκες εργασίες, στο ύψος του ημερομισθίου, στις σχέσεις με άλλες επαγγελματικές ομάδες (κατώτερες ή και ανώτερες), στο επίπεδο της ζωής, στις προοπτικές κοινωνικής ανόδου του ίδιου του εργαζόμενου στα τυπογραφεία αλλά και των παιδιών του. Για την ιδεολογία και την πολιτική δράση μιας επαγγελματικής ομάδας, βλ. Eric Hobsbawm – Joan W. Scott, «Πολιτικοποιημένοι παπουτσήδες», στον τόμο: Eric Hobsbawm, *Ξεχωριστοί άνθρωποι. Αντίσταση, εξέγερση και τζαζ*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001, σσ. 36-73.

γκροτήματα του Τύπου.⁵¹ Οι τυπογράφοι των εφημερίδων, ένεκα και της νυχτερινής απασχόλησης, απολάμβαναν υψηλότερες αποδοχές και είχαν τη δυνατότητα να ασκούν αποτελεσματικές πιέσεις όταν υπονομευόταν η οικονομική τους θέση. Και εξαιτίας αυτού του γεγονότος οι συγκεκριμένοι εργαζόμενοι είναι που θα προβάλουν πρωτοποριακά αιτήματα και θα αναπτύξουν και την εντονότερη συνδικαλιστική δράση. Σε απόλυτα μεγέθη, ωστόσο, δεν ευσταθεί η υπόθεση πως οι έλληνες εργάτες τυπογράφοι του τέλους του 19ου αιώνα ανήκαν στην «εργατική αριστοκρατία». Δεν μπορεί να νοείται ως «εργατική αριστοκρατία» ένας επαγγελματικός κλάδος, όπως οι τυπογράφοι, όταν εμφανίζει υψηλή και μακροχρόνια ανεργία,⁵² όταν στις τάξεις του «η φυματίωση θερίζει» και παρουσιάζει το χαμηλότερο προσδόκιμο ζωής· όταν, επίσης, η σωματειακή του οργάνωση δεν μπορεί να κρατήσει «κλειστό» το επάγγελμα στα μέλη του και να ελέγξει τις νέες προσλήψεις.

Ο ΕΣΤ ισχυριζόταν, ακόμη, πως η πηγή των εσόδων από την πώληση των εφημερίδων προερχόταν, κατά ένα ποσοστό 90 %, από την εργασία των τυπογράφων και των συντακτών των εφημερίδων. Αποτελούσαν τους φυσικούς τροφοδότες τόσο των εφημερίδων όσο και του υπάρχοντος πρακτορείου διακίνησης. Λογική, λοιπόν, ήταν η αξίωση να αναλάβουν τη διαχείριση των μέσων (την πώληση των εφημερίδων δηλαδή), που παράγουν όλον αυτόν τον πλούτο. Με την ανάληψη της διακίνησης των εφημερίδων και τα έσοδα που θα απέφερε αυτή η ενέργεια θα ήταν δυνατόν να ενισχυθεί οικονομικά το ταμείο των εργατών τυπογράφων. Μελλοντικά το αποθεματικό που θα συσσωρευόταν θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την κάλυψη ιατροφαρμακευτικής ή άλλης περίθαλψης των τυπογράφων που είχαν καταστεί ανίκανοι για εργα-

51. Βλ. και Χρ. Λούκος, «Τυπογραφία και τυπογράφοι στο ελληνικό κράτος. Πρώτη προσέγγιση: Αθήνα, 1930-1990», *Μνήμων* 24 (2002), σ. 308.

52. Όπως επιβεβαιώνει και η απογραφή των εργατών Αθηνών-Πειραιώς, που πραγματοποιήθηκε τον Φεβρουάριο του 1917, ο επαγγελματικός κλάδος των τυπογράφων παρουσιάζει υψηλά ποσοστά ανεργίας, που σχεδόν αγγίζουν το 40 %. Από το ποσοστό αυτό ένα ποσοστό 60 % παραμένει άνεργο για διάστημα περισσότερο των τριών μηνών. Βλ. Υ.Ε.Ο, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής των εργατών Αθηνών – Πειραιώς ενεργηθείσης την 25 Φεβρουαρίου 1917*, Εν Αθήναις 1917.

σία. Οι τυπογράφοι, ως εκ τούτου, με το κοινό μέτωπό τους με τους δημοσιογράφους θα είχαν ίδιο συμφέρον να προωθήσουν και να διαδώσουν την κυκλοφορία των εφημερίδων.

*Οί διευθυνταὶ τῶν ἐφημερίδων, παρ' ὧν ἐζητήσαμεν τὴν πώλησιν τοῦ ἡμίσεος τῶν φύλλων των, μᾶς ἀπέκρουσαν καί, καίπερ ἡμεῖς εἴμεθα οἱ κύριοι παραγωγοὶ τῶν εισοδημάτων των, διὰ τῆς λόγχης μᾶς ἠπείλησαν'... Καὶ ὅμως δὲν ἐζητοῦμεν τίποτε παράλογον τὸ ὅποῖον τὰ συμφέροντα αὐτῶν νὰ βλάβῃ οὔτε αὔξῃσιν ἡμερομισθίου, οὔτε ἐλάττωσιν ἐργασίμων ὥρων, τὰ ὅποια θὰ ἐπέδρων ἀμέσως ἐπὶ τῶν ἰδιοτελῶν συμφερόντων των διατὶ νὰ μὴ ἀποδώσωσιν εἰς ἡμᾶς ἓν μέρος τῶν δικαιωμάτων μας ἀφ' ἑνὸς καὶ ἓν ἐλάχιστον ποσοστὸν τῶν κερδῶν τὰ ὅποια χορηγοῦσιν εἰς τὸ πρακτορεῖον;*⁵³

Από τη διατήρηση της υπάρχουσας κατάστασης μόνοι κερδισμένοι αναδείχθηκαν οι πράκτορες διακίνησης πρόσωπα, που κατά τον ΕΣΤ δεν είχαν σχέση με το αντικείμενο. Ένα μεγάλο μέρος από το δυναμικό του Κεντρικού Πρακτορείου προερχόταν από τη «Σχολή των απόρων παιδίων» του εν Αθήναις Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός». Περίπου 400 νέοι της σχολής εργάζονταν ως εφημεριδοπώλες, με μερική ή πλήρη απασχόληση, στο πρακτορείο. Από τους εφημεριδοπώλες της Αθήνας, ένα ποσοστό 50 % προερχόταν από την εν λόγω σχολή.⁵⁴ Το ποσοστό που είχε επιβληθεί από το Κεντρικό Πρακτορείο για τη διακίνηση του Τύπου θεωρείτο υψηλό και μάλιστα οι εφημερίδες, όπως το Άστυ από τις αρχές του 1891, είχαν αντιδράσει με άρθρα τους για την υψηλή αμοιβή των πρακτόρων.

Οι εφημερίδες, από την πλευρά τους, προβάλλουν αυτό το επιχείρημα ως το μοναδικό για το ξέσπασμα της απεργίας, προσδοκώντας να αποδυναμώσουν τη θέση του ΕΣΤ. Είναι φανερό πως, απογυμνώνοντας την επιχειρηματολογία του ΕΣΤ από οποιαδήποτε πολιτική διεκδίκηση, η απεργία ανάγεται

53. *Εφημερίς των Συντεχνιών*, (10 Μαρτίου 1891), σ. 1.

54. Για τους οικότροφους της σχολής του «Παρνασσού», που εργάζονταν ως εφημεριδοπώλες, βλ. Μ.Π. Λάμπρος, «Απόρων παιδίων βίος και έθιμα», *Παρνασσός*, τ. 13, τχ. Β' (Μάρτιος-Απρίλιος 1890), 199.

σε έναν συντεχνιακό εκβιασμό. Έναν εκβιασμό, που ασφαλώς θα διέγειρε αρνητικά τα αντανακλαστικά της κοινής γνώμης.

Ωστόσο, η προβολή αυτής της θέσης αντανακλά ρεαλιστικά την πραγματικότητα των τυπογραφείων: οι συνθήκες εργασίας στα τυπογραφεία ήταν ιδιαίτερα άσχημες.⁵⁵ Οι τυπογράφοι εργάζονταν 10-12 ώρες ημερησίως, συνήθως σε υπόγεια ή κακώς αεριζόμενα καταστήματα, με καθόλου ή ελάχιστη θέρμανση και υποτυπώδεις κανόνες υγιεινής. Αν τα παραπάνω συνδυαστούν με τη συνεχή επαφή με βλαβερά μεταλλικά στοιχεία, όπως ο μόλυβδος και το αντιμόνιο, εύκολα εξηγείται γιατί εκδήλωναν συχνά συμπτώματα φυματίωσης.⁵⁶ Εργάζονταν όρθιοι, καταβάλλοντας το σώμα τους και με την καθημερινή στοιχειοθεσία κατέστρεφαν την όρασή τους. Κι όπως παρατηρεί ο Δ. Χατζόπουλος (με το ψευδώνυμο «Μποέμ») στο *Άστυ* το 1894,⁵⁷ οι τυπογράφοι μετά την ηλικία των 40 ετών ήταν ανίκανοι για εργασία και αναζητούσαν εργασία στο Εθνικό Τυπογραφείο, όπου προφανώς ο ρυθμός εργασίας ήταν λιγότερο έντονος. Με το πρακτορείο διακίνησης θα αντιμετωπιζόταν το πρόβλημα βιοπορισμού ενός σημαντικού ποσοστού εργατών της τυπογραφίας, οι οποίοι θα εξασφάλιζαν καθημερινά τα προς το ζην.

55. Στη συντηρητική, κατά τον Κορδάτο, εφημερίδα της Πάτρας ο *Φορολογούμενος*, δημοσιεύεται ανώνυμο άρθρο όπου περιγράφεται ως εξής το επάγγελμα του τυπογράφου: «Τὸ ἐπάγγελμα τῶν τυπογράφων εἶναι ἐπιπονώτατον καὶ ἀστοργώτατον, ἐπιπονώτατον μὲν, διότι ἐξαντλεῖ ταχέως ὅλας τὰς δυνάμεις τοῦ ἐργάτου, οὐδὲ τῆς ὀράσεως ἐξαιρουμένης, ἀποστερεῖ αὐτὸν τῶν κοινοτέρων ἀπολαύσεων τῆς ζωῆς καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀναποφεύκτου ὕπνου· ἀστοργώτατον δέ, διότι γλίσχρα παρέχει τὰ μέσα τῆς ὑπάρξεως καὶ κατὰ τὸ γῆρας τῷ ἀποστερεῖ ταῦτα τελείως. Ἐν ἐνὶ οἱ τυπογράφοι ζῶσιν ἀθλίως, γηράσκοντες δὲ ἀφίνουσι τὰς οἰκογενείας των εἰς τοὺς δρόμους», *Φορολογούμενος*, φ. 821, (25 Ιανουαρίου 1891).

56. «Ἀρχεῖ νὰ σημειωθῇ ὅτι, κατὰ στατιστικὴν τῆς ὑμετέρας Ἀλληλοβοηθητικῆς Ἀδελφότητος τῶν Τυπογράφων, ἐπὶ 650 ἐργατῶν τυπογράφων, ἐργαζομένων ἐν Ἀθήναις, ἀπεβίωσαν κατὰ τὴν τελευταίαν 15ετίαν: 75 ἐκ φυματίωσης τῶν πνευμόνων καὶ τοῦ λάρυγγος, 3 ἐξ ἀποπληξίας, 2 ἐξ ἄλλων νόσων καὶ 1 μόνον ἐκ γήρατος!», Ε.Κ.Α., *Οἱ εργάται της Ελλάδος προς την Διπλὴν Βουλὴν των Ελλήνων*, Εργατικόν Κέντρον Αθηνών, Αθήναι 1911, σ. 7.

57. Βλ. Ν.Ε., Σκιαδάς, *ό.π.*, σσ. 204-214.

Οι θέσεις των *Εφημερίδων*

Τα επιχειρήματα των διευθύνσεων των εφημερίδων, όπως διατυπώθηκαν κατά τη διάρκεια του δεκαημέρου της απεργίας μπορούν να συνοψιστούν ως εξής:

- Οι δημοσιογράφοι αποτελούν τον πρώτο και κυρίαρχο παράγοντα του Τύπου,
- Το υπάρχον Κεντρικό Πρακτορείο έχει συμβάλει καθοριστικά στη διάδοση του Τύπου, και
- Οι απεργοί χρησιμοποίησαν εκβιαστικές μεθόδους για την ικανοποίηση των αιτημάτων τους.

Ο δημοσιογράφος⁵⁸ αποτελεί τον πρωταρχικό παράγοντα του Τύπου, ο οποίος καταβάλλει όχι μόνο την προσωπική του εργασία, αλλά και όλα εκείνα τα υλικά κεφάλαια για την εύρυθμη λειτουργία του Τύπου. Με μικρή εξάσκηση, και εξαιτίας της γειτνίασης με τα τυπογραφεία, μπορεί να μεταβληθεί και σε έναν καλό στοιχειοθέτη. Η αντίστροφη διαδικασία, δηλαδή ένας στοιχειοθέτης να μεταβληθεί σε έναν εξίσου καλό δημοσιογράφο δεν είναι εφικτή. Στο μόνο πεδίο που θα πρέπει να περιοριστούν οι απαιτήσεις των εργατών τυπογράφων είναι προς την κατεύθυνση της οικονομικής βελτίωσης της θέσης τους. Ο δημοσιογράφος είναι το πνεύμα και η ψυχή της εργασίας, ο μόνος που δικαιούται να έχει τη διεύθυνση. Υποχρέωσή του προς τους τυπογράφους ήταν η σταθερή καταβολή του ημερομισθίου τους ακόμη και αν ο ίδιος ο δημοσιογράφος συχνά, παρόλη τη σκληρή του εργασία, δεν είχε καμιά οικονομική απολαβή.⁵⁹

Το 1888 το Κεντρικό Πρακτορείο απασχολούσε στη διακίνηση του Τύπου 387 εργαζομένους, 81 στην Αθήνα και τον Πειραιά και τους υπόλοιπους 306

58. Σύμφωνα με το καταστατικό της ΕΕΔ, με τον όρο «δημοσιογράφος» εννοούνταν μόνο οι διευθυντές των εφημερίδων και περιοδικών. Βλ. Καταστατικό της *Ενώσεως Ελλήνων Δημοσιογράφων*, ό.π.

59. «Ὁ δημοσιογράφος, ὁ καταβάλων καὶ κεφάλαια μεγάλα καὶ ἐργασίαν ἀκαταπόνητον, δύναται νὰ μὴν κερδίζῃ οὐδὲ τὸν ἄρτον πολλάκις, εἶναι ὅμως ὑπόχρεως νὰ πληρώνῃ τακτικῶς τοὺς ἐργάτας», *Ερμής*, (27 Ιανουαρίου 1891). σ. 2.

σε 28 επαρχιακές πόλεις και σε 2 υποπρακτορεία του εξωτερικού, στην Αλεξάνδρεια και στην Κωνσταντινούπολη.⁶⁰

Στην έκθεση του Πρακτορείου για τον Ιούλιο του 1888 αναφέρεται πως διακινήθηκαν συνολικά 490.000 φύλλα, όταν ο αντίστοιχος μηνιαίος αριθμός για το 1875, πρώτη χρονιά λειτουργίας του, ήταν 45.000 φύλλα. Τονίζεται έτσι η πρόοδος του Πρακτορείου και η επιτυχημένη πορεία του με μετρήσιμα στοιχεία.

Τα έσοδα του Πρακτορείου προέρχονταν από την αγορά φύλλων από τους εκδότες με έκπτωση 35% γεγονός που συνεπαγόταν την εξασφάλιση 3,5 λεπτών για κάθε πώληση φύλλου στη συνηθισμένη τιμή των 10 λεπτών. Από τα έσοδα αυτά, 3 λεπτά έπαιρνε ο εφημεριδοπώλης και 0,5 λεπτά η Κεντρική Διεύθυνση. Οι εφημεριδοπώλες δεν ήταν έμμισθοι υπάλληλοι αλλά κέρδιζαν το ημερομίσθιό τους με ποσοστά επί των πωλήσεων· πωλήσεις, όμως, που απέφεραν στον καθένα ένα μέσο ημερομίσθιο 4-6,50 δραχμές, ποσό ικανοποιητικό για την εποχή εκείνη.

Η ραγδαία αύξηση των πωλήσεων και κατά συνέπεια και η σημαντική αύξηση των εσόδων συνηγορούσε στο να παραμείνει η διακίνησή τους προσδεμένη στο άρμα του Κεντρικού Πρακτορείου. Η οικονομική ανθοφορία του Πρακτορείου, κατά τους εκδότες, εξασφάλιζε και την ανθοφορία σε όλους τους κρίκους της παραγωγικής αλυσίδας: δημοσιογράφους, τυπογράφους, υποπράκτορες και πωλητές εφημερίδων. Αξίζει να σημειωθεί επίσης πως ο Τσαγγάρης, ιδιοκτήτης του Πρακτορείου, αξιοποιώντας το επιχειρηματικό του πνεύμα χρηματοδοτούσε την έκδοση εφημερίδων και την εισαγωγή δημοσιογραφικού χάρτου.⁶¹ Οι επενδύσεις αυτού του είδους, πέραν της προφανούς τόνωσης του συστήματος παραγωγής του περιοδικού τύπου, ισοδυναμούσαν ουσιαστικά με την ανατροφοδότησή του.

60. Βλ. Έρη Σταυροπούλου, «Πρώτες προσπάθειες για την καλύτερη διακίνηση του Τύπου στην Ελλάδα. Η οργάνωση του Κεντρικού Πρακτορείου Εφημερίδων», στο: *Ο ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2005, σ. 181.

61. Κώστας Ζ. Πολίτης, «Εφημερίδες και δημοσιογράφοι: Τα πρώτα 'μεγαθήρια' ταχυπιεστήρια στην Αθήνα», *Θησαυρός*, τόμ. ΙΕ', τχ. 733 (14 Δεκεμβρίου 1952), σ. 8.

Οι διευθυντές των εφημερίδων αν και αρχικά αιφνιδιάστηκαν από τη φύση του αιτήματος, αντέδρασαν αποφασιστικά και με ενιαία τοποθέτηση στις ξαφνικές και βίαιες πιέσεις των εργατών της τυπογραφίας. Οι τυπογράφοι απαίτησαν με αδόκιμη προσέγγιση την ανάληψη εκ μέρους τους της διακίνησης των εφημερίδων. Η εκδήλωση της απεργίας, αν και σκόπευε στην αποδυνάμωση του Κεντρικού Πρακτορείου, πρωτίστως υπέσκαπτε τις εφημερίδες. Και οι τελευταίες δεν ήταν δυνατόν να συναινέσουν σε εκβιαστικά αιτήματα. Πολύ περισσότερο από τη στιγμή που ο ΕΣΤ δεν είχε καμιά προηγούμενη εμπειρία από το έργο που διεκδικούσε να αναλάβει, δεν ενέπνεε εμπιστοσύνη και δεν υποσχόταν καμιά ασφάλεια. Η συγκέντρωση τόσο της τυπογραφικής εργασίας όσο και της διακίνησης των εντύπων στα χέρια της ίδιας ομάδας θα είχε ολέθρια αποτελέσματα. Θα προκαλούσε την υποταγή του ανεξάρτητου φρονήματος των εφημερίδων και εν τέλει την καταστροφή ολόκληρου του Τύπου.

Οί αγαπητοί συνεργάται μας τυπογράφοι ἐνόμισαν ὅτι ἔπρεπε νὰ κάμουν καὶ ἄλλην δουλειάν, τουτέστιν νὰ ἀναλάβουν τὴν κυκλοφορίαν τῶν ἐφημερίδων... Τὴν ἄλλην αὐτὴν ἐπιχείρησιν δὲν ἐζήτησαν νὰ τὴν ἐκτελέσουν ἐν ἐλευθέρᾳ συμφωνίᾳ, ἀλλ' ἐν πιέσει. Ἡ μᾶς δίδετο τὸ πρακτορεῖον ἢ δὲν σᾶς βγάζομεν φύλλον...⁶²

Ανάλυση της απεργίας

Η αφορμή που προκάλεσε την απεργία, η άρνηση των εφημερίδων να εκχωρήσουν στο νεότευκτο πρακτορείο τη διανομή των φύλλων τους, δεν επαρκεί για να κατανοηθεί η απεργία για τα δεδομένα της πρώιμης βιομηχανικής ελληνικής κοινωνίας του τέλους του 19ου αιώνα. Η αφορμή, εξάλλου, δεν είναι και η βαθύτερη αιτία των γεγονότων. Μολονότι τα αιτήματα των απεργών εκφράζουν ένα είδος μηνύματος, κάτι από εκείνα που ήσαν ή βίωναν οι εργάτες τυπογράφοι, δεν αναδεικνύουν από μόνα τους τη συνολική διάσταση των σχέσεων που εμπεριέχουν.

62. Ακρόπολις, (19 Ιανουαρίου 1891), σ. 1.

Η απεργία των εργατών τυπογράφων, όπως παρουσιάζεται μέσα από τον αθηναϊκό τύπο, εμφανίζεται ως μια αιφνιδιαστική ενέργεια. Δεν διαθέτουμε στοιχεία που να αποδεικνύουν μια πολιτική στρατηγική, έναν προσχεδιασμό. Τα οργανωτικά σχέδια των απεργών δείχνουν έναν μικρού βαθμού συντονισμό, όμως η οργάνωσή τους παραμένει στοιχειώδης.

Οι τυπογράφοι είχαν τη δυνατότητα να πληροφορούνται σχετικά με τις κινητοποιήσεις της ευρωπαϊκής εργατικής τάξης από τις εφημερίδες και τα άλλα έντυπα που τύπωναν. Και τα τυπογραφεία, κατεξοχήν χώροι πληροφόρησης, αποτελούν έναν πρόσφορο χώρο στις νέες κοινωνικές ιδέες. Το γεγονός αυτό, ότι δηλαδή οι τυπογράφοι ήταν εκ των πραγμάτων καλύτερα ενημερωμένοι από τις άλλες επαγγελματικές ομάδες,⁶³ αυξάνει τη δεκτικότητά τους σε νέες ιδεολογίες, όπως αυτή του σοσιαλισμού, που ήδη έχει διαδοθεί στην ελληνική κοινωνία το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Κι όπως μας πληροφορεί ο Δ. Χατζόπουλος, οι περισσότεροι συνδρομητές της εφημερίδας *Σοσιαλιστής* ήταν στοιχειοθέτες.⁶⁴

Οι πρώτες κινητοποιήσεις στην Ελλάδα τοποθετούνται είτε στις κοινότητες των ξένων εργατών —την ειδικευμένη «εργατική αριστοκρατία»—, είτε στις βιομηχανίες που συνδέονταν με τον τύπο και την εκδοτική δραστηριότητα, είτε στα ξενοδοχειακά επαγγέλματα και στις υπηρεσίες.⁶⁵

Στις στήλες της *Εφημερίδας των Συντεχνιών*, πολλά άρθρα πραγματεύονται τα θέματα της εργατικής τάξης και τη θέση της στο ισχύον πολιτικό σύστημα. Στην αρθρογραφία της εφημερίδας η συζήτηση διεξάγεται με όρους πολιτικούς: οι κεφαλαιούχοι στον έναν πόλο και οι εργάτες στον άλλο. Ανα-

63. Βλ. Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής: εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989, σ. 115.

64. «Κατὰ τὸ πλεῖστον οἱ στοιχειοθέται εἶναι φιλελεύθεροι, συχνότατα σοσιαλισταί, ἴσως δὲ μίαν ἡμέραν ὑπάρξουν μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἀναρχικοὶ —δέν εγγυώμεθα... Καὶ ὅλα αὐτὰ ἀπὸ τὴν πολλήν των καθημερινὴν ἀνάγνωσιν», βλ. Δ. Χατζόπουλος (Μποέμ) στο: «Αἱ εργαζόμεναι Αθήναι: τυπογράφοι καὶ στοιχειοθέται», *ό.π.*, σσ. 1-2.

65. Η κοινή συνισταμένη των παραπάνω εδράζεται στην παραδοχή ότι ως πρωτοπορία θεωρούνται οι επαγγελματικές εκείνες ομάδες που έρχονται σε άμεση επαφή με την ευρωπαϊκή εργατική κουλτούρα. Βλ. Λ. Λεοντίδου, *ό.π.*, σ. 115.

λύεται η κατάσταση της εργατικής τάξης στις ευρωπαϊκές χώρες, αναδεικνύεται η δυναμική της και γίνεται ένας πρώιμος παραλληλισμός με την κατάσταση που επικρατεί στην Ελλάδα. Διερευνούνται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των τάξεων και τονίζεται η ανάγκη ένωσης όλων των εργατικών ομάδων για την επίτευξη των κοινών σκοπών των εργατών.

Ἀφ' ὅτου ἤρχισεν ἡ ἱστορία τοῦ κόσμου, πρώτην φορὰν σήμερον οἱ ἐργάται παντὸς ἔθνους ἀρχίζουν νὰ ἐννοοῦν ὅτι ἄλλην ἐλπίδα δὲν ἔχουν εἰμὴ τὴν συνεννόησίν των καὶ συνάμα ὅτι αὐτὴ ἡ ἐλπίς εἶναι σταθερωτάτη βᾶσις τῆς ἀναγεννήσεώς των. Ἀνέκαθεν οἱ ἐργάται ὑπῆρξαν θύματα τῶν μὴ ἐργατῶν.⁶⁶

Δεν είναι γνωστή η ταυτότητα των συντακτών αυτών των άρθρων. Δεν είναι, επίσης, γνωστό αν οι γράφοντες ήταν τυπογράφοι και ποια ήταν ακριβώς η σχέση τους με τον ΕΣΤ. Τα περισσότερα άρθρα ήσαν ανυπόγραφα και άλλα υπογράφονταν με ψευδώνυμα, όπως: «Εργάτης», «Ἕλληνας», «Θερσίτης», κ.ά. Είναι προφανές, όμως, πως ανάλογες συζητήσεις γίνονται και στους κόλπους του ΕΣΤ. Όπως είναι γνωστό, η υπερεκμετάλλευση της εργατικής τάξης είναι γενικό χαρακτηριστικό του πρώιμου καπιταλισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, αλλά και στις εκβιομηχανιζόμενες ευρωπαϊκές κοινωνίες. Η υπεργασία διαμέσου της παρατεταμένης εργατικής ημέρας και οι χαμηλοί μισθοί σηματοδοτούν την πρώτη περίοδο εκβιομηχάνισης της χώρας. Σ' αυτή την περίοδο, που η ελληνική υπό διαμόρφωση εργατική τάξη δεν διαθέτει ουσιαστική διαπραγματευτική δύναμη στους εργασιακούς χώρους και το κοινωνικό κράτος δεν υφίσταται καν, οι σχέσεις της βιομηχανικής μισθωτής εργασίας διαμορφώνονται χωρίς σχεδιασμό με τη δεδομένη κυριαρχία των εργοδοτών και τις σχέσεις τους με την εξουσία. Η απουσία οποιασδήποτε εργατικής νομοθεσίας, που θα θεσμοθετούσε τις σχέσεις κεφαλαίου-εργασίας, θέτοντας κάποιους στοιχειώδεις κανόνες στην άσκηση της εργασίας, έχει ως αποτέλεσμα την χωρίς όριο αύξηση των εκμεταλλευτικών σχέσεων, η ρύθμιση των οποίων οφείλεται στη διακριτή ευχέρεια των εργοδοτών.

66. «Προς τους εργάτας», *Εφημερίς των Συντεχνιών*, φ. 29, (7 Μαρτίου 1891), σ. 1.

Αποτελεί ερωτηματικό αν οι σοσιαλιστικές επιδράσεις που ανιχνεύονται στο εσωτερικό του ΕΣΤ συνέβαλαν στην εκδήλωση της απεργίας. Δεν υπάρχουν στοιχεία που να υποδηλώνουν μια σαφή σύνδεση με σοσιαλιστικές ομάδες, και καμία από αυτές δεν προσπάθησε να οικειοποιηθεί την απεργία. Οι εφημερίδες από την πλευρά τους κατηγορούν τους απεργούς ως κοινωνιστές και πως άγονται από στασιαστικούς σκοπούς. Εκμεταλλευόμενοι το αρνητικό πρόσημο που είχε προσλάβει η έννοια «κοινωνισμός»,⁶⁷ επιχειρούν να αποστερήσουν από τους απεργούς τη γενική συμπάθεια. Η θέση αυτή, αποκρούεται σθεναρά από τους εργάτες τυπογράφους δηλώνοντας απερίφραστα πως: «εἴμεθα ἐργάται ἀδικούμενοι καὶ τίποτε περισσότερο».⁶⁸

Η πρωτοβουλία για την οργάνωση ενός νέου πρακτορείου διακίνησης από εργάτες τυπογράφους ήταν μια παρακινδυνευμένη ενέργεια, με μικρό ποσοστό επιτυχίας, καθώς η διακίνηση των εφημερίδων δεν ενέπιπτε στο αντικείμενο της ειδικότητάς τους, δεν είχαν τις αντίστοιχες γνώσεις αλλά και καμία προηγούμενη εμπειρία. Προσφερόταν, όμως, ως λύση στα προβλήματα που αντιμετώπιζαν — ανεργία, απασχόληση για ηλικιωμένους ή ανίκανους προς εργασία, οικονομική ενίσχυση του ταμείου τους. Η ανάληψη της διακίνησης των εφημερίδων θα σήμαινε τον «προβιβασμό» των εργατών της τυπογραφικής βιομηχανίας, εφόσον θα διαχειρίζονταν ένα πολύτιμο κοινωνικό αγαθό, το οποίο οι ίδιοι παρήγαγαν. Το πεδίο της αντιπαράθεσης εστιάζεται στη διττή υπόσταση της εφημερίδας. Για τους δημοσιογράφους η εφημερίδα αποτελεί τον τρόπο έκφρασης, το μέσο πληροφόρησης και για τους τυπογράφους αποτελεί ένα ακόμη εμπορεύσιμο προϊόν. Και οι δύο πλευρές διεκδικούν το ίδιο προϊόν επιθυμώντας να το διαχειριστούν προς όφελός τους.

Η επίδραση των σοσιαλιστικών ιδεών σε μέλη του ΕΣΤ, η οποία διαφαίνε-

67. Στα τέλη του 19ου αιώνα στην Ελλάδα υπήρχε δυσκολία στη χρήση των λέξεων «σοσιαλισμός ή κοινωνισμός». Όπως προκύπτει από την μαρτυρία του Καλλέργη, οι παραλήπτες του Σοσιαλιστή τον επέστρεφαν επειδή «εἰς πολλοὺς ὁ τίτλος ἐπροξένη τρόμον». Βλ. και Μ. Δημητρίου, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα*, Αθήνα 1985.

68. Βλ. τον λόγο που εκφώνησε ο πρόεδρος του ΕΣΤ, Π. Θεοδωρόπουλος, στη γενική συνέλευση της 10ης Μαρτίου, *Εφημερίς των Συντεχνιών*, (13 Μαρτίου 1891), σ. 2.

ται τόσο μέσα από το καταστατικό του συλλόγου αλλά και τις συνδρομές στην εφημερίδα *Σοσιαλιστής*, είναι υπαρκτή και θα μπορούσε να ερμηνευθεί από το γεγονός πως οι εργάτες τυπογράφοι, ως οι μόνοι εγγράμματοι εργάτες, ήταν σε θέση να προσεγγίσουν και να αντιληφθούν άμεσα τη σημασία του σοσιαλιστικού ρεύματος. Μολονότι υιοθέτησαν την πρακτική της απεργίας (1882, 1891) και αποτέλεσαν τον προάγγελο του «απεργιακού κύματος»⁶⁹ στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1890, δεν κατόρθωσαν να συνδέσουν τις κλαδικές τους διεκδικήσεις με τις διεκδικήσεις που προέβαλαν άλλα τμήματα της ελληνικής εργατικής τάξης του τέλους του 19ου αιώνα.

69. Βλ. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1972³, σ. 34· Κ. Μοσκώφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης: η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Καστανιώτης, Αθήνα 1985, σσ. 196, 245.

